

mijn *streek*

2020

NUMMER 4

THEMA

Het 'Gevangenhuis'
op Kasteel Hoensbroek (1775)

INGEZOOMD

De postbezorging van Heerlen naar
Maastricht en omgekeerd in 1785

HISTORISCH ACTUEEL

Kaarten van het mijngebied van de
abdij Kloosterrade (vervolg)

THEMA

Theo en Tilla Leenders, twee
dappere en rechtschapen mensen
uit Treebeek

PORTRET

**Karel
Belderbusch**
heer van Terworm
(1749-1826)

Omslag, voor- en achterkant:

Een driespan bij de Geleenhof in 1928. (Foto: Collectie Rijkshof, Heerlen)
Kasteel Hoensbroek in de mist.
(Foto: Roelof Braad)

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
drs. A. Quaedackers, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
A.S.M. Patelski; dr. F. Gerards;
drs. D. Smeets-Habets; drs. J. Frins MA.

Richtlijnen voor de auteurs:
Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 5 – 2020

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of € 18,90 bij automatische incasso. Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,- excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: CPF XL Communication, Landgraaf

In barre tijden

Terwijl u dit leest, plaats ik de laatste punten en komma's in mijn proefschrift. 'Gendelette. De vormende jaren van Frans Erens, 1857-1893' vertelt het wonderlijke verhaal van een ambitieuze Schaesbergse jongen die zowel in Parijs als in Amsterdam binnen de kortste keren een bekende schrijver werd. Het is een succesverhaal vol alcohol en bloemen van het kwaad, maar ook van innige vriendschappen en liefde voor Limburg. Ik ben fier deze klus te hebben mogen klaren. Het idee kwam van mijn werkgever, Sorbonne Universiteit, en de verdediging vindt straks plaats binnen mijn eigen alma mater, de Rijksuniversiteit Groningen. Nog voor volgend jaar zomer zou het resultaat als deel 18 in de Historische Reeks Parkstad Limburg in de winkel kunnen liggen. MijnStreek houdt u op de hoogte hierover.

Onderzoek doen was soms lastig in de voorbije maanden, door alle overheidsrestricties. Wat ook niet meehielp, was de ontwikkeling bij de Parkstad Limburg Bibliotheken. De meeste boekenkasten hebben daar plaatsgemaakt voor trendy koffiecorners en internetwerkplekken. Wel kunnen ze u zowat ieder gewenst boek leveren – mits u flink betaalt: toen ik in oktober 2018 begon met het vergaren van benodigde literatuur betaalde ik in Bibliotheek Landgraaf één euro voor elk van elders betrokken boek. 'n Jaar later rekende ik drie euro af, en vanaf 1 januari 2020 4,50. Per boek, bóvenop de abonnementsprijs. Dan gaat er toch iets mis, zou je denken. Bibliotheek Heerlen rekent voor dezelfde service echter al zes euro. Je moet maar durven. Parkstedelijke politici hoor ik hier niet over. Maar misschien hebben ook zij hun toevlucht allang genomen tot het in veel gevallen goedkopere boekwinkeltjes.nl.

We raakten dit jaar veel verworvenheden kwijt en hoeveel we er terugkrijgen is nog maar de vraag. Een blik op andere tijden kan dit leed helpen relativeren. Het voorliggende nummer biedt u die. Ik wens u een louterende leeservaring in dit weer dikke nummer, de laatste in het jubileumjaar '75 jaar Het Land van Herle'. Hopelijk kunnen we het komende jaar de jubileumviering inhalen!

Als redactie wensen we u een gelukkig en voorspoedig 2021 toe.

Jean Frins

INHOUD

Thema

- 4 Het 'Gevangenhuis' op kasteel Hoensbroek (1775)
Frans Gerards

Thema

- 11 Theo en Tilla Leenders, twee dappere en rechtschapen mensen uit Treebeek
Marcel Senden

Historisch actueel

- 17 Kaarten van het mijngebied van de abdij Kloosterrade (Rolduc) uit de 18e en 19e eeuw (vervolg)
Roland Bisscheroux

Thema

- 26 Bleijerheide-Kerkrade en de franciscanen
Koos Linders

Ingezoomd

- 31 De postbezorging van Heerlen naar Maastricht en omgekeerd in 1785
Frans Gerards

Portret

- 35 Karel Belderbusch, heer van Terworm (1749-1826)
Zijn politieke geschriften tijdens de Eerste Coalitieoorlog
Lambert Jacobs

Aangestipt

- 40 Frans Gerards, Anita Quaedackers, Wim Noltén en Roelof Braad

In Memoriam

- 43 Frans Boumans

Erratum

Jac Maurer, die in het vorige nummer schreef over Autosport en Heerlen in het begin van de 20e eeuw, reageerde op de datering van de coverfoto met de auto's van de ON-directie. De foto kan niet in 1920 gemaakt zijn, deze zal ongeveer uit 1908 zijn. In 1914 waren er in Limburg ca 1000 P-nummers in gebruik. De modellen Renault en Berliet zijn nog volledig open, gebruikelijk rond 1908; in later jaren komt de gesloten carrosserie beschikbaar. De kans is zeer groot dat beide auto's gekocht zijn bij de toenmalige importeur van beide merken: Thyssens frs. & sr. in Maastricht. Het importeurschap van Berliet zou van 1907-1909 in Maastricht zijn geweest.

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van *MijnStreek* en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio.

Het 'gevangenhuis' op Kasteel Hoensbroek (1775)

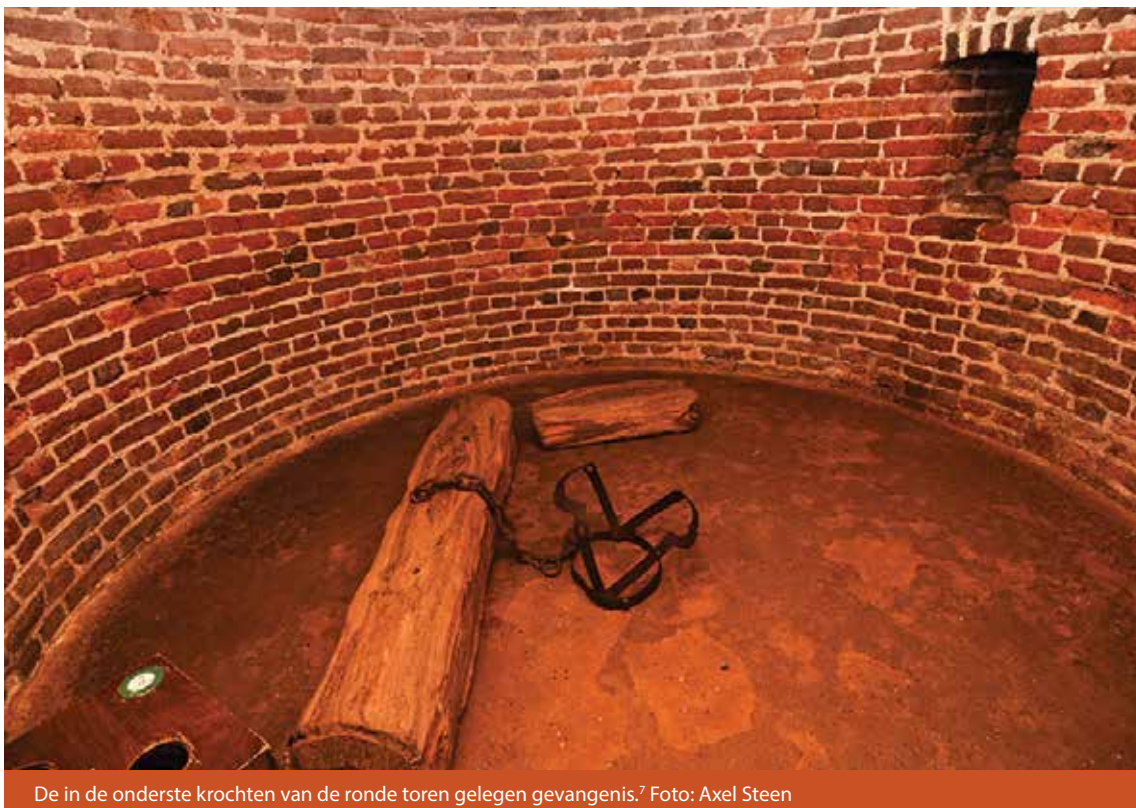
De Hoensbroekse gerechtsbode Henricus Cremers maakte in 1775 melding van het 'gevangenhuis' op kasteel Hoensbroek – in het vervolg van deze bijdrage het gevangenhuis genoemd – als plaats van detentie voor arrestanten. Dit was naar aanleiding van de aanhouding en gevangenneming van de koster en schoolmeester van Hoensbroek, Jacobus Stijfs. Als schoolmeester zou Stijfs namelijk meerdere schoolmeisjes in de leeftijd van elf tot en met vijftien jaar seksueel hebben misbruikt.¹ Op bevel van de schout Johan Willem Franssen (1704-1779), overigens zeer tegen de zin van zijn gebiedende heer de markies Van Hoensbroek Lotharius Franciscus (1759-1794), die Stijfs wel wilde ontslaan, maar de zaak verder liefst in de doofpot had gestopt, werd Stijfs opgesloten in het gevangenhuis van kasteel Hoensbroek. Opvallend is nu dat in de door De Win in 1967 zeer uitvoerige en gedetailleerd gegeven beschrijving van alle vertrekken en bijgebouwen van het kasteel het gevangenhuis niet wordt vermeld.² De vraag is dan ook of dit in 1775 een reguliere plaats van detentie was op het kasteel of een door de schout voor Stijfs apart gecreëerde gevangenis. Stijfs was immers niet de eerste de beste in Hoenbroek: hij was de koster en de schoolmeester van het dorp. Bovendien genoot hij in zekere zin de steun van de markies en zijn aanhang. Om die vraag te kunnen beantwoorden probeer ik in deze bijdrage eerst aan de hand van een beschrijving van Henricus Cremers, die was belast met de dagelijkse verzorging van de gedetineerde Stijfs, en het verslag van de arts M.G. Jaspers, die Stijfs in het gevangenhuis visiteerde in verband met zijn gezondheid, in deze bijdrage een indruk te geven van het gevangenhuis, de ligging ervan en het verblijf

aldaar. Dat doe ik aan de hand van een archiefbron die zich bevindt in het Rijksarchief te Brussel. De schout Johan Willem Franssen had bij de Raad van Brabant in Brussel namelijk een uitgebreid verweerschrift ingediend tegen zijn gebiedende heer vanwege zijn oppositionele gedrag in het strafproces tegen Stijfs.³

De Raad van Brabant in Brussel was voor de heerlijkheid en het markizaat Hoensbroek, als deel van Oostenrijks-Valkenburg, namelijk de hoogste rechterlijke instantie. Deze in het Rijksarchief te Brussel aanwezige archiefbron is door Van de Venne, De Win en Peeters, in hun lijvige en doorwrochte werk over de *Geschiedenis van Hoenbroek*, niet geraadpleegd.⁴ Dit zou kunnen betekenen dat zij het gevangenhuis als plaats van detentie op het kasteel over het hoofd hebben gezien. Mocht het echter zo zijn dat het gevangenhuis in 1775 apart voor Stijfs was gecreëerd dan is daarvan geen sprake geweest.

De reguliere gevangenis van kasteel

Als over de gevangenis van kasteel Hoenbroek wordt gesproken wordt meestal verwezen naar de beschrijving die Slanghen daar in 1859 over heeft gegeven. Volgens Slanghen bevond de gevangenis zich in de ronde toren op de westhoek van het kasteel.⁵ In deze toren trof men cellen en gevangenen aan waarin de in het rechtsgebied van Hoensbroek veroordeelde misdadigers hun straf ondergingen. De voornaamste en meest afschrikwekkende cel was een op de hoogte van het water gelegen donker hok, waarin men door een enge pijp en over steile trappen naar binnen moest kruipen. In dat hok lag een

De in de onderste krochten van de ronde toren gelegen gevangenis.⁷ Foto: Axel Steen

dikke eiken balk waaraan de gevangenen vastgeketend lagen. Deze balk diende tegelijkertijd als stoel, tafel en bed.⁶

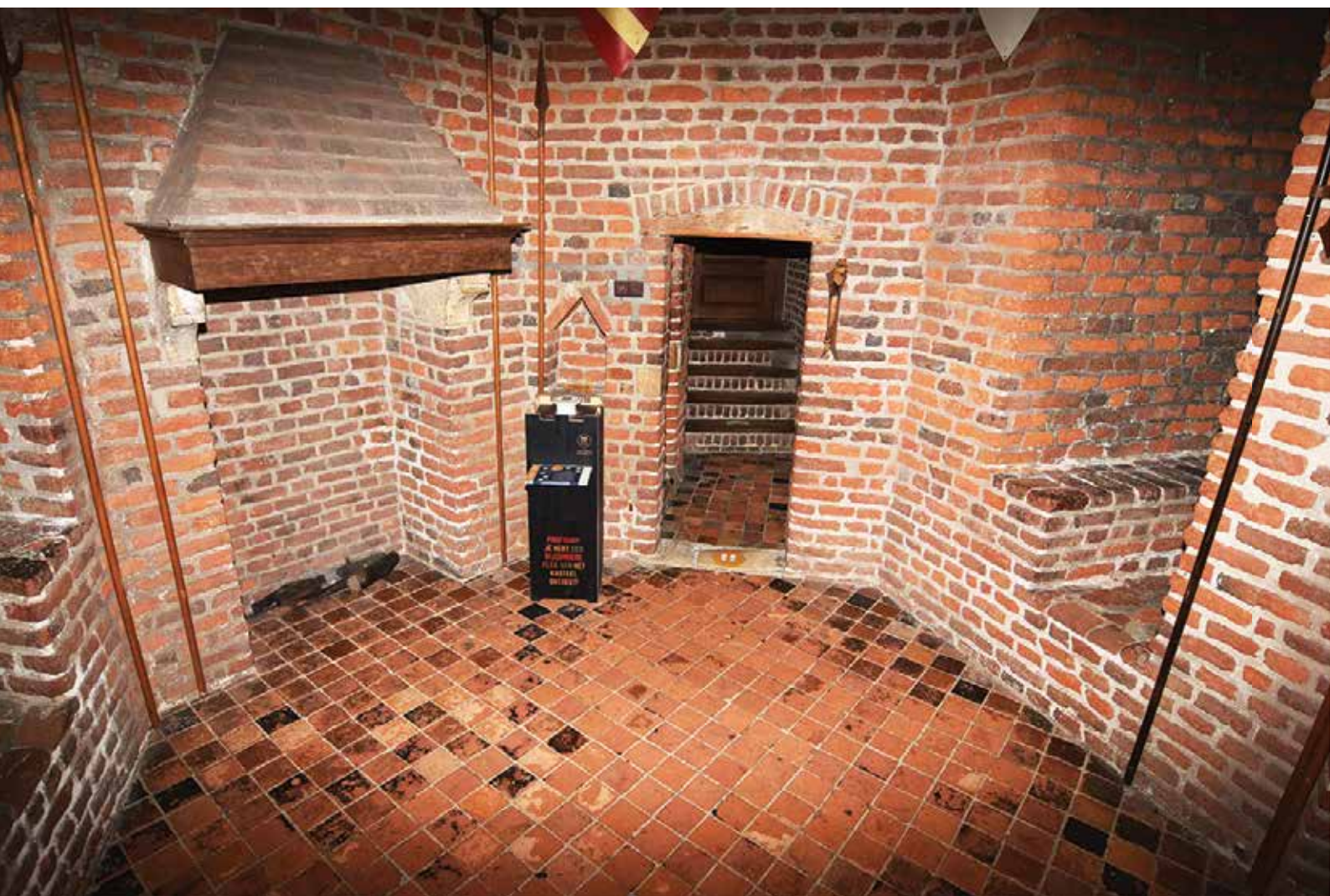
Ook De Win gaat er net als Slanghen vanuit dat de op het niveau van de kelders gelegen ruimte in de ronde toren als gevangenis heeft gediend.⁸ De vunjige, vochtige vloer in die ruimte was van leem en het plafond was van balken gemaakt. De toegang werd gevormd door een smalle deuropening met een lage deur van ca. 10 cm dikte die aan de buitenkant werd vergrendeld door een balk. Deze moest in de dikke muur worden geschoven om de celdeur te kunnen openen. In deze ruimte was het griezelig grauwdonker en ze had slechts één enkele licht- en luchtopening, namelijk een schuin door de drie meter dikke muur naar boven lopende nauwe schacht, twee maal getralied door zware ijzeren spijlen. Echter niet alleen Slanghen en De Win hebben melding gemaakt van deze in de ronde toren gevestigde gevangenis, ook Van de Venne heeft dat gedaan.⁹ Bij de beschrijving van deze gevangenis volgt Van de Venne Slanghens beschrijving uit 1859. Vervolgens voegt hij daar aan toe dat volgens de gerechtsbode de toegang tot deze gevangenis werd beveiligd door drie deuren. Echter precies op dit punt vergist Van de Venne zich. De informatie over die drie deuren haalde hij namelijk uit een in het archief van de Landen van Overmaas vermelde archiefbron waarin melding werd gemaakt van het proces tegen Stijfs.¹⁰ De gevangenis die door drie deuren werd beveiligd

was namelijk niet, zoals uit het vervolg van deze bijdrage zal blijken, de door Slanghen en de Win aangehaalde gevangenis in de onderste krochten van de ronde toren, maar het door de gerechtsbode Cremers genoemde 'gevangenenhuis'. Dat betekent dat er in 1775 op kasteel Hoensbroek nog een gevangenis moet zijn geweest die het gevangenenhuis werd genoemd en die aanzienlijk minder luguber was dan de door Slanghen, De Win en Van de Venne beschreven plaats van detentie. Maar dat doet niets af aan de vraag die ik in deze bijdrage wil beantwoorden, namelijk of dit in 1775 een reguliere plaats van detentie was of dat deze apart voor Stijfs was gecreëerd.

Arrestatie van de schoolmeester Jacobus Stijfs

De koster en schoolmeester Stijfs werd op 24 januari 1775 op bevel van de op de hoeve Ter Linden woonachtige schout Johan Willem Franssen gearresteerd door Henricus Cremers, die in 1766 door Franssen als gerechtsbode was aangesteld.¹¹ Opgemerkt wordt dat de gerechtsbode in de regel werd aangesteld door de gebiedende heer, die hem ook kon schorsen en ontslaan. Echter toen Cremers werd aangesteld was de gebiedende heer van Hoensbroek afwezig.

Als gerechtsbode had Cremers een eed afgelegd in handen van de schout en schepenen. In het schepengerecht was hij als ambtenaar echter de laagste in

Het 'gevangenhuys' met zicht op de tweede deur terwijl de derde deur naar het cachot niet meer aanwezig is. Foto: Axel Steen

rang. Het behoorde tot zijn taak om procesvoerende partijen te dagvaarden – wat op de dag van vandaag wordt gedaan door een deurwaarder –, de schout te helpen bij de arrestatie van misdadigers – wat op de dag van vandaag wordt gedaan door de politie – en de zorg voor de gevangenen – op de dag van vandaag de taak van de PIW'er (Penitentiair Inrichtingswerker).

Waar Cremers Stijfs in hechtenis nam, wordt niet vermeld, maar het meest waarschijnlijk is dat dit bij Stijfs thuis is gebeurd. Tijdens zijn arrestatie werd Stijfs door Cremers onmiddellijk geboeid en vervolgens overgebracht naar het poorthuis van het kasteel, waar hij voor korte tijd in bewaring werd achtergelaten bij de wacht. Cremers moest namelijk eerst nog het gevangenenhuis op orde brengen dat was gevestigd in de ronde toren. Hiermee staat vast dat ook het gevangenenhuis, net als de door Slanghen en De Win beschreven gevangenis, was gevestigd in de ronde toren maar, zoals uit het vervolg van deze bijdrage zal blijken, niet in de onderste gewelven van die ronde toren.

Dat Stijfs voor zijn detentie naar de gevangenis op het kasteel werd gebracht, had als reden dat er buiten de op het kasteel aanwezige gevangenis in Hoensbroek geen zekere plaats van detentie in de buurt te vinden was. De markies beklagde zich achteraf echter over de '*pretense vuiligheid*' die door de '*subite gevangenis*' aan zijn kasteel was toegebracht.

Het op orde brengen van het gevangenenhuis hield in dat Cremers voor Stijfs een '*pailjas*' moest maken; een bed van hooi en stro, en de ruimte eerst nog schoon moest maken. Toen hij daarmee klaar was, haalde Cremers Stijfs op bij de wacht en bracht hem naar het gevangenenhuis waar hij onmiddellijk aan handen en voeten werd vastgebonden. Met zijn voeten werd hij zelfs met een ketting aan een houten blok vastgemaakt. Gevangenen vastketenen aan een houten blok was dus ook in 1775 nog steeds in gebruik. Verder kreeg Stijfs twee dekenen. Een dag later bracht Cremers hem nog een deken.

Verzorging

Als gerechtsbode was aan Cremers ook de verzorging van Stijfs opgedragen. Daarvoor bezocht hij Stijfs drie keer per dag, met name om hem eten te brengen. De maaltijden voor Stijfs werden door Cremers afgehaald in de keuken van het kasteel. Om in het gevangenenhuis te komen moest Cremers drie deuren openen, waarbij iedere deur door Cremers onmiddellijk weer werd afgesloten. Twee deuren lagen in een gang en de derde deur gaf toegang tot het cachot. Het cachot zelf lag *‘onder in het gevangenhuis’* wat betekent dat het in de ronde toren op de begane grond heeft gelegen. De ruimte waarin Stijfs verbleef, was namelijk dankzij het daglicht zo helder verlicht dat Stijfs er overdag het boek kon lezen dat hij bij zich had.

Met name het feit dat het daglicht ongehinderd in deze ruimte kon doordringen, toont aan dat het gevangenenhuis niet in de onderste krochten van de ronde toren lag. Het moet in die toren minstens een verdieping hoger hebben gelegen. Het meest aannemelijk is dan een ligging op de begane grond waar muuropeningen waren waardoor het daglicht ongehinderd naar binnen kon schijnen. In de bouwkundige geschiedenis van het kasteel werd deze kamer aangeduid als de *‘steynen camer’*.¹² Dit is duidelijk een andere plaats van detentie dan de in het voorafgaande door Slanghen, De Win en Van de Venne beschreven detentieplaats in de donkere, vochtige en onderste krochten van de ronde toren.

Merkwaardig is nu dat met name Van de Venne de door Cremers genoemde plaats van detentie, waarbij Cremers drie deuren moest openen en passeren om in het cachot te komen, toch gelijk heeft gesteld met de gevangenis onder in de ronde toren, terwijl het gevangenenhuis, zoals uit het voorafgaande is gebleken, niets met die gevangenis onder in de ronde toren te maken had.¹³ Het enige dat beide gemeen hadden, was dat beide bewaarplaatsen waren gevestigd in de ronde toren.

Toen de markies Cremers een keer aansprak op de verzorging van Stijfs en hij te kennen gaf dat hij zich zorgen maakte over Stijfs' gezondheid gaf Cremers de markies als antwoord: *“Sijn Ex. ik weet seer wel dat hij noch gesont is, dan hij vreet sig alle daegen noch drijmael stijff en satt, en daerenboven heeft hij alle daegen sijnen brandewijn gehadt ende gedroncken. Daarom weet ik wel dat hij alnoch frisch en gesont is”*. Uit dit antwoord van Cremers kan worden opgemaakt dat zeker wat de maaltijden betrof de gedetineerde Stijfs goed werd verzorgd. Hij kreeg zelfs dagelijks een rantsoen brandewijn.

Bewaking

Achter de eerste deur van het gevangenenhuis, de buitendeur, stond een wacht die er voor moest zorgen dat niemand bij de gedetineerde kon komen. Cremers was daar zeer streng in. Stijfs mocht van niemand bezoek ontvangen.

Op zekere dag omstreeks vijf uur, toen Cremers de gedetineerde eten wilde gaan brengen, stonden bij de bovenste brug de hoogschout J. de Limpens en de looper, de loopknecht of bode van Zijne Excellentie de markies.¹⁴ Cremers liep hun gewoon voorbij totdat hij merkte dat hij werd achtervolgd door de looper en de bottelier, de opperschenker van de markies. In tegenwoordigheid van de wacht vroegen ze aan Cremers of ze samen met hem naar de gevangene mochten gaan, waarop Cremers hen antwoordde: *‘Neen, gy moght niet met gaen, daer mag niemant bycomen’*. Vervolgens ging Cremers naar de keuken om voor Stijfs het eten op te halen. Toen hij terugkwam, opende hij de eerste deur van het gevangenenhuis die hij onmiddellijk weer afsloot. Tegen de wacht zei hij: *‘Als iemant compt cloppen, soo doet niet open, het mag sijn wie het wil’*. Daarna opende hij de tweede deur die hij ook weer achter zich afsloot. Na de derde deur te hebben geopend kwam hij bij Stijfs om hem zijn eten te brengen. Op dat moment hoorde hij dat er heel hard op de eerste deur werd geklopt.

Cremers verliet toen onmiddellijk het cachot terwijl hij weer alle deuren achter zich afsloot. Toen hij de eerste deur opende, stonden daar de looper en de bottelier. Beiden eisten van Cremers dat hij hen de gelegenheid zou bieden om Stijfs te bezoeken. Cremers weigerde dat echter met de woorden: *“Ik laet niemand bij den gevangenen, het zije wie het wil”*. De looper pakte Cremers toen bij zijn arm en duwde hem tegen de deur terwijl hij tegen hem zei: *“Du salts die deure auffmachen off die Swäre noth soll dich”*. Cremers bleef echter weigeren en antwoordde de looper dat hij hem alleen toegang tot Stijfs zou geven als hij daarvoor schriftelijk toestemming zou hebben van de schout, waarna de looper zei: *“Du solst mich die deure aufmachen es seynd die Orders van den Heere Marchal, die meer is als den Schouth”*. Het antwoord van de looper maakt duidelijk dat de looper en de bottelier Stijfs wilden bezoeken in opdracht van de markies. De markies had hen zelfs verteld dat hij in deze meer te zeggen had dan de schout. Cremers stelde toen voor om samen met de looper naar Zijne Excellentie te gaan, maar hoe ze hem ook zochten, ze vonden hem niet.

Later, in een verweerschrift aan de Raad van Brabant in Brussel d.d. 19 juni 1775, aarzelde schout Franssen niet om hetgeen Cremers was overkomen nog enigszins aan te dikken. Volgens hem

Afbeelding van het gemak waarvan Stijfs gebruik moet hebben gemaakt.
Foto: Axel Steen

was de gerechtsbode door de domestieken mishandeld. Ze hadden hem, toen hij de gedetineerde eten ging brengen, omver gestoten en op verzoek van de markies hadden ze met geweld geprobeerd om bij de gevangene te komen.

Visitatie

Waarschijnlijk op aandringen van de markies, die tegen Cremers had gezegd: *“Het is nu ses weken geleden, dat niemand bij den gevangenen geweest is, en waarom schickt gij niet eenen Doctor bij hem, om te sien off hij alnoch gesont is, en hoe hij het alnoch maeckt”*, kreeg de arts M.G. Jaspers toestemming om Stijfs te bezoeken en zich op de hoogte te stellen van diens gezondheid. Uit het door de arts geschreven visitatieverslag d.d. 13 mei 1775 blijkt, dat toen de arts het cachot binnenkwam, hij Stijfs daar aantrof *‘geslooten aan handen en voeten’*. Stijfs was dus dag en nacht aan handen en voeten gebonden. Hij lag daar op een zak gevuld met hooi

en stro, waaronder een deken lag. Bovenop op hem lagen nog twee dekens.

Verder zag de gedetineerde er goed en gezond uit. Hij kon gewoon lopen en vertoonde geen kwetsuren, roodheid of zwellingen aan handen noch voeten. Toen de arts Stijfs vroeg naar *‘sijnen appetijt’* zei hij dat die goed was, wat eerder ook al door Cremers was vastgesteld. De enige klacht die Stijfs had, was dat hem de tijd zo lang viel. Kortom, hij verveelde zich.

Verder stelde de arts vast dat hij in Stijfs’ verblijfsruimte geen stank of kwade reuk had aangetroffen terwijl het toch regelmatig voorkwam dat het in de gevangenissen heel vies rook.

Verder waren het bed van hooi en stro, het houten blok waarop het bed lag, de muren en de vloer niet vochtig, maar droog. Ook was de hele plaats tamelijk schoon en dankzij het daglicht zelfs zo helder verlicht dat de arts daar gemakkelijk had kunnen lezen.

Uit dit visitatieverslag blijkt duidelijk dat Stijfs niet was opgesloten in de donkere en vochtige gewelven helemaal onder in de ronde toren. Het cachot waarin Stijfs verbleef was namelijk droog en niet vochtig, tamelijk schoon en het daglicht kon er ongehinderd naar binnen schijnen. Het meest opvallend is echter dat er door de arts geen stank of kwade reuk werd vastgesteld. Dat laatste betekent dat er voor Stijfs een geschikte mogelijkheid aanwezig moet zijn geweest om zijn dagelijkse behoeften te doen. Waarschijnlijk heeft hij gebruik gemaakt van het gemak dat tot op de dag van vandaag nog onder aan de buitenkant van de ronde toren is te zien.

De noodkreet van Catharina Jongen

Catharina Jongen, de echtgenote van Jacobus Stijfs, vocht als een leeuw tegen het onrecht dat haar man door Franssen werd aangedaan. Op 19 april 1775 stuurde ze een rekest en tevens protest, waarschijnlijk geschreven door de procureur P.W. Beckers omdat Catharina Jongen zelf niet kon schrijven, aan de keizerin van de Zuidelijke Nederlanden Maria Theresia (1717-1780). De aanhef luidde: *‘Aen de keyserinne Douariere ende Coninginne in haeren Souvereynen Raede geordonneert in Brabant’*. Uit deze brief blijkt dat Catharina Jongen ervan overtuigd was dat haar man zat opgesloten in het donkere en vochtige gat onder in de ronde toren van het kasteel. Dat zij daarvan overtuigd was, betekent dat die oude gevangenis onder in de ronde toren in 1775 nog steeds in gebruik moet zijn geweest. Sterker nog, zij wist niet beter dan dat alle gevangenen en dus ook haar man op het kasteel in dat donkere gat onder in de ronde toren werden gegooid. Hier wrekt zich het beleid van de schout Franssen die Cremers had opgedragen geen bezoek tot Stijfs toe

te laten. Had Catharina Jongen haar man wel kunnen bezoeken, dan had ze geweten dat haar man het verblijf in die vochtige en donkere ruimte onder in de ronde toren bespaard was gebleven.

In de brief aan de keizerin beschreef Catharina Jongen de detentieplaats van haar man, die ze in werkelijkheid dus niet had gezien, als *‘een diep duijster gat onder ofte beneffens de vijvers van ’t voors Casteel’*. Dit was een *‘voghtige ende ongesonde plaetse’*, waar haar man met kettingen aan handen en voeten was vast gebonden *‘en waer ingeseeten heeft den fameusen vilder eenen grooten goudief, moordenaar ende brandstichter alhier geexecuteert ende gevierdeelt’*. Waarschijnlijk verwees Catharina Jongen daarmee naar de in Hoensbroek geboren Mathijs Ponts die op 2 november 1743 wegens roofmoord, inbraken en diefstal was geradbraakt en gevierendeeld.¹⁵ Wat zij verder vreesde was *‘dat haeren armen gevangen man in de quade voghtige ende ongesonde gevangnisse van vuiligheijt ende onsuiverheijt sal comen te vergaen te meer dat hij aan handen vast gesloten geen middel en heeft van de onsuiverheijt van hem af te keeren’*. Ze had zelfs al gehoord dat haar man ziek was geworden en zou komen te sterven *‘sonder van de Heylige Sacramenten versien te worden’*. Daarom deed ze een beroep op de keizerin om er voor te zorgen dat er voor haar man een betere en gezondere plaats van detentie gezocht zou worden en hem te ontdoen van de ketenen om zijn handen.

In dat verzoek werd ze gesteund door de rentmeester van de markies, J.P. Schreurs. Ook hij wist niet beter dan dat Stijfs gevangen zat *‘in den tooren onder of beneffens het water geheel duijster sijnde’* en waar het vreselijk stonk. Zelfs de wacht van de markies, die boven in het kasteel stond grenzend aan het kwartier van Zijne Excellentie, had volgens Schreurs last van die stank.

Ook de door de markies nieuw benoemde secretaris van de Hoensbroekse schepenbank, Gabriël Klinckenberg uit Puth-Schinnen, ging ervan uit dat Stijfs gevangen zat in de onderste en vochtige krochten van de ronde toren. Dat blijkt uit zijn woorden dat hij niet kon geloven *‘dat een gevangenis aen omtrent het water in een diepte gesont can sijn’*. Hij had zelfs al gehoord dat Stijfs een apoplexie had gekregen, een beroerte dus, en daardoor in stervensgevaar verkeerde.

Het is duidelijk dat de hierboven vermelde berichtgeving aan de keizerin in het geheel niet overeenstemde met het visitatieverslag van de arts Jaspers. Maar door de onmogelijkheid om Stijfs te bezoeken en niet geïnformeerd zijnde over Stijfs’ plaats van detentie en zijn gezondheid, wisten zowel Catharina Jongen, de rentmeester Schreurs als de secretaris

Klinckenberg niet beter of Stijfs zat gevangen onder in de toren waar hij in zeer ongezonde omstandigheden verkeerde. En vanuit die onwetendheid verschaft Catharina Jongen de keizerin geheel verkeerde informatie.

In het hierboven vermelde verweerschrift d.d. 19 juni 1775 aarzelde Franssen echter niet om het door Catharina Jongen geschetste beeld recht te zetten. Volgens hem ontbrak het de gedetineerde aan niets in de gevangenis. Hij had er geen last van ratten en muizen of dat *‘hij met een nat gat soude zitten’*. Ook had hij voldoende daglicht. De visitatie van een doctor en chirurgijn had dat bevestigd. Voor Franssen was het dan ook duidelijk dat het rekest van Catharina Jongen alleen maar leugens bevatte met als doel de rechters te beïnvloeden en zo haar man te redden.

Dreiging om Stijfs met geweld te bevrijden

Dat Stijfs overigens in Hoensbroek niet alleen stond en aanhang had, blijkt uit het volgende. Op 10 juni 1775 verklaarde Cremers voor het Hoensbroekse schepengerecht dat in het dorp en de naburige dorpen tot in Schinnen toe het gerucht de ronde deed dat men Stijfs uit zijn gevangenschap wilde bevrijden. Hij had dat onder anderen gehoord van Joannes Ottermans die had gesproken met Joannes Kusters, de knecht van de heer De Limpens uit Doenrade. De knecht had hem gevraagd of hij wist hoe het met Stijfs ging. Ook had de knecht gezegd, dat als de zaak die aanhangig was gemaakt in Brussel niet in Stijfs’ voordeel zou uitvallen, deze met geweld uit zijn gevangenis zou worden bevrijd. Het wachten was op orders van mijnheer. En mijnheer was de advocaat mr. Joannes Ferdinandus Antonius de Limpens uit Doenrade, die Franssen in 1779 zou opvolgen als drossaard van het markizaat.

Uit een gesprek dat Cremers had met Stijfs kan worden opgemaakt dat Stijfs hiervan op de hoogte was. Tegen Cremers zei hij namelijk: *‘Meijnt gij niet, als mijne saecken tot Brussel niet wel en stonden, dat ik alsdan alnog hier zitten soude, de voorste deur en is soo sterk niet, dan soude men mij wel hieruijt haelen’*. Met andere woorden, Stijfs wist dat zijn zaak er in Brussel goed voorstond en was dat niet zo geweest dan zou hij wel worden bevrijd. Daarvoor zou de eerste deur met geweld worden open gebroken.

Een paar dagen later deed Stijfs alsof hij ziek was. Hij zei toen tegen Cremers: *‘Als gij maar wilt, soo zal ik haest uijt den gevangnisse verlost worden, en op ene caemer komen, als gij maar segt, dat ik krank ben, en het is u schuld, dat ik alhier moet zitten, gij condt mij hieruit helpen’*. Cremers zei toen: *‘Gij hoeft u niet krank te maecken, dat helpt*

u niet, daarom eet en drinckt'. Dat advies was niet aan dovemans oren gericht. De volgende dag at Stijfs *'een goede portie suijrmoes en speck en boterhammen'* en dat ook nog eens met een flinke pot bier erbij.

Uit het voorafgaande blijkt dat, ondanks dat Stijfs met niemand contact mocht hebben en dus met niemand kon spreken, hij wel degelijk op de hoogte was van het verloop van zijn zaak. Daarvoor zorgde zijn zoon Abraham. Die voer namelijk met een bootje over de gracht tot aan het venster van het gevangenenhuis waar hij dan met zijn vader kon praten. Zo had Stijfs een keer tegen zijn zoon gezegd dat het in de gevangenis zo benauwd was. Abraham Stijfs was dat onmiddellijk aan de advocaat De Limpens van Doenrade gaan vertellen. Verder had Cremers vastgesteld dat als hij eten ging brengen er niet altijd een wacht aanwezig was. En als er wel een wacht was, was het vaak zo *'dat het meerendeel jonge onbequame jongens ofte kinderen waeren'*, die dan via Stijfs' zoon of andere aanhangers van Stijfs spullen naar de gevangene brachten. Ook Abraham Stijfs zelf was op die manier vaak tot aan de deur van het cachot gekomen om zijn vader toe te roepen hoe het ervoor stond in zijn zaak.

Beschouwing

Het in 1775 op kasteel Hoensbroek door de gerechtsbode Cremers genoemde *'gevangenhuis'* kan geen reguliere plaats van detentie op het kasteel zijn

geweest want voor Catharina Jongen, de rentmeester Schreurs en de secretaris Klinckenberg was er maar één plaats van detentie op het kasteel en dat was geheel onder in de vochtige krochten van de ronde toren. Als het gevangenenhuis een reguliere plaats van detentie was geweest dan hadden zeker Schreurs en Klinckenberg daarvan geweten. Dat betekent dat de plaats in de ronde toren waar Stijfs gevangen zat speciaal voor Stijfs moet zijn gecreëerd.

Dat betekent ook dat Stijfs in zekere zin een voorkeursbehandeling moet hebben genoten. Een van de motieven daarvoor zal zijn geweest dat de gebiedende heer Van Hoensbroek wel van Stijfs af wilde, maar verder geen schandaal wenste en de zaak daarom liefst in de doofpot had gestopt. Ofschoon schout Franssen zich aan zijn gebiedende heer voor wat de zaak Stijfs betrof niet al te veel gelegen liet liggen en tegen hem zelfs een klacht had ingediend bij de Raad van Brabant te Brussel, is het desondanks heel goed denkbaar dat Franssen de markies geen stok in handen wilde geven waarmee hij hem kon slaan. Om alle kritiek voor te zijn had hij voor Stijfs daarom een acceptabele detentieplaats gecreëerd die het *'gevangenhuis'* werd genoemd en waar aan Stijfs' primaire behoeften ruimschoots werd voldaan. Dat zowel De Win als Van de Venne dit gevangenenhuis in hun *Geschiedenis van Hoenbroek* niet hebben vermeld moet dan ook worden toegeschreven aan het feit dat het gevangenenhuis op het kasteel geen reguliere plaats van detentie was, maar voor Stijfs apart was gecreëerd.

Noten

- 1 F.M. Gerards, 'De Hoensbroekse Doofpot', in: *Varia Historia* (Heerlen 2018), 63-75.
- 2 J.Th.H. de Win, 'Bouwkundige geschiedenis van kasteel Hoensbroek', in: J.M. van de Venne, J.Th.H. de Win en P.A.H.M. Peeters, *Geschiedenis van Hoenbroek* (Hoenbroek 1967), 311-335.
- 3 Rijksarchief Brussel, Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Processen van de particulieren (tweede reeks) 1771-1796, inv. nr. 2189. Alle informatie over het *'gevangenhuis'* en ook alle citaten komen direct uit deze archiefbron, die 728 geschreven pagina's omvat.
- 4 *Geschiedenis van Hoensbroek*, XXIII.
- 5 Slanghen, Eg., *Het Graafschap Hoensbroek* (Maastricht 1859), 12.
- 6 De Win, 'Bouwkundige geschiedenis', 296.
- 7 De afbeeldingen bij deze bijdrage zijn gemaakt door de fotograaf van kasteel Hoensbroek de heer Axel Steen.
- 8 De Win, 'Bouwkundige geschiedenis', 297.
- 9 Van de Venne, 'Dorp, heerlijkheid en markizaat Hoensbroek', in: *Geschiedenis van Hoensbroek*, 200.
- 10 RHCL Maastricht, Archief Landen van Overmaas, inv.nr. 1655.
- 11 Van de Venne, 'Dorp, heerlijkheid en markizaat Hoensbroek', 192-193.
- 12 De Win, 'Bouwkundige geschiedenis', 297. In 1655 werd deze ruimte gebruikt als opslagplaats. In 1682 stond in deze kamer een slecht bed met beddengoed en in 1796 waren er kostbaarheden opgeslagen.
- 13 Van de Venne, 'Dorp, heerlijkheid en markizaat Hoensbroek', 200.
- 14 De hoogschout J. de Limpens was mr. Joannes Ferdinand Antonius de Limpens (1751-1786), die onder andere drossaard was van het graafschap Amstenrade-Geleen en in 1779 de schout Johan Willem Franssen, na diens overlijden, opvolgde als drossaard van het markizaat Hoenbroek. Zie: Janssen de Limpens, 'Genealogische en biografische geschiedenis van het geslacht De Limpens', *PSHAL* 118 (1982), 38-39.
- 15 A. Blok, *De Bokkerijders* (Amsterdam 1991), 258-259, meldt dat hij is verbrand. Op basis van het vonnis en dit getuigenis blijkt dat hij zich heeft vergist. Zie: Rein van Lieshout, *Bokkenrijders in Zuid-Limburg en omstreken*, deel II (Heerlen 2019) 158-159.

Theo en Tilla Leenders, twee dappere en rechtschapen mensen uit Treebeek

MARCEL SENDEN

Marcel Senden (1951) is lid van de Heemkundevereniging Brunssum. Daar was hij meer dan tien jaar hoofdredacteur van het verenigingsblad 'De Heemkunde Bron'.

Treebeek. Sterrenstraat

In deze bijdrage beschrijft de auteur het leven van het echtpaar Leenders uit Treebeek, dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog inzette voor het verzet en voor hulp aan (Joodse) onderduikers. Niet tevreden met de situatie in Nederland na de oorlog, vertrok het echtpaar naar Liberia waar het zich inzette voor hulp aan kerken en ziekenhuizen. Zij werden voor hun werkzaamheden meerdere malen onderscheiden.

De families Leenders en Derks

In de periode van 1899 tot 1926 werd in Zuid-Oost-Limburg van een twaalfstal steenkoolmijnen de productie opgestart. Omdat in de naaste landelijke omgeving van deze mijnen onvoldoende arbeidskrachten aanwezig waren, werden arbeiders geworven in o.a. het Duitse Roergebied, Noord-Brabant, Gelderland en Noord-Oost Nederland¹.

Onder de geworven arbeiders bevonden zich ook de vader van Theo Leenders, afkomstig uit Gelderland² en de vader van Tilla Derks afkomstig uit Noord-Brabant³. Zij vonden werk op de Staatsmijn Hendrik (Brunssum) of de Staatsmijn Emma (Heerlen-Hoensbroek) en woonruimte in de wijk Treebeek.⁴ Treebeek werd tussen 1913-1918 door de Staatsmijnen gebouwd in de nabijheid van de Staatsmijnen Hendrik en Emma. Het was toen met ruim 600 woningen de grootste arbeiderswijk van Nederland.⁵

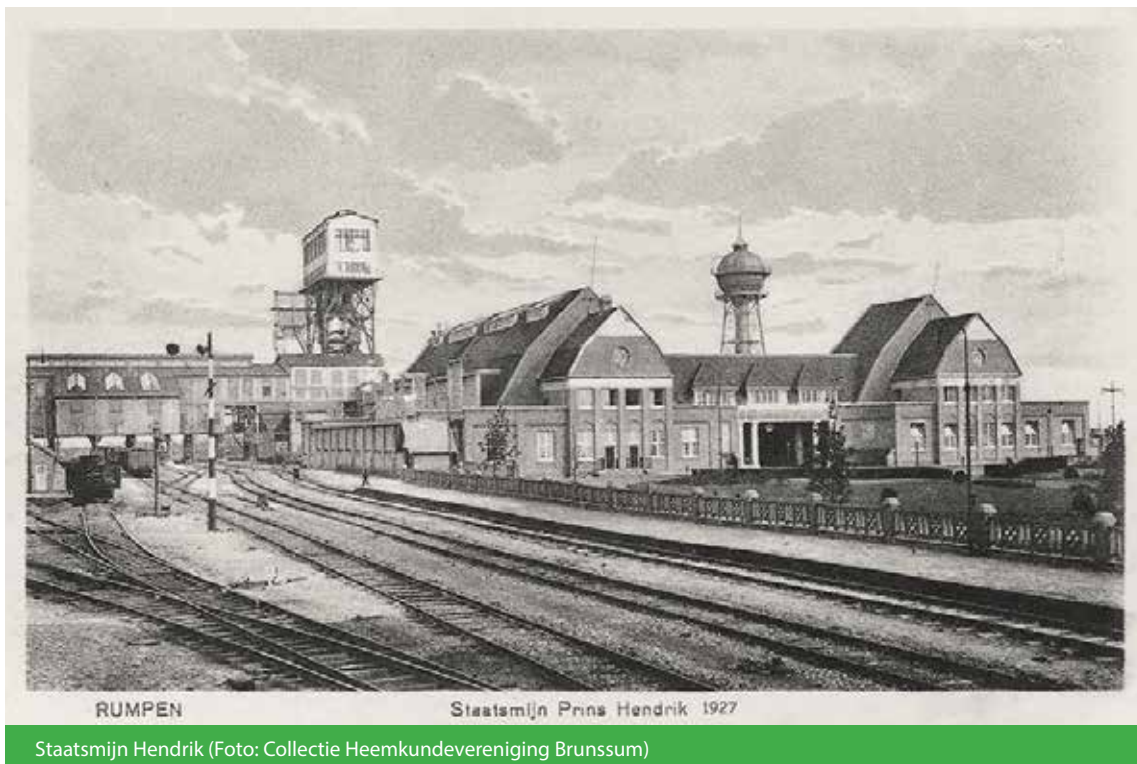
Theo Leenders en Tilla Derks gingen na hun huwelijk in 1939⁶ ook in Treebeek in de Sterrenstraat⁷ wonen. Vandaaruit begonnen zij direct na de Duitse inval in mei 1940 met hun verzetsactiviteiten.

Trouwfoto van Theo Leenders en Tilla Derks
(Foto: Familiealbum Arthur Rütten)

De Tweede Wereldoorlog en het verzet

Theo Leenders werkte in eerste instantie als houer op de Staatsmijn Hendrik, waar hem de mogelijkheid werd geboden om een opleiding geologie te volgen. Na het succesvol afronden van deze opleiding werd hij aangesteld als geologisch assistent bij de Geologische Dienst van de Staatsmijn Hendrik.

Op de Staatsmijn Hendrik kwam hij in contact met de verzetsman Siem de Vries en ging met hem samenwerken in het laten onderduiken van Joden. Zijn contacten met Siem de Vries vonden ondergronds plaats in de mijn. Buiten de mijn gingen zij niet met elkaar om, omdat contacten tussen de protestantse socialist Siem de Vries en de katholiek Theo Leenders in de gesegregeerde samenleving van toen verdacht zouden zijn.⁸

De Brunssumse socialist Siem de Vries vormde met een aantal lokale sociaaldemocratisch georiënteerde verzetslieden (onder wie J. de Wever, Fl. van Bree, de arts J. Tulleners, de onderwijzeres C. Molenaar en de Heerlense broodbezorgers J. de Blauw en K. Klaus) een verzetsgroep die in samenwerking met verzetsgroepen uit het westen van het land Joden, voornamelijk uit Amsterdam, in de Limburgse mijnstreek bij gastgezinnen lieten onderduiken.⁹

Als vertegenwoordiger van de mijnwerkersvakbond beschikte Siem de Vries over een telefoon in huis, waarmee hij ook in contact stond met een Amsterdamse verzetsman met de schuilnaam Gill. Indien er voor Joodse mensen een onderduikadres gevonden moest worden, belde Gill Siem de Vries op. In zo'n telefoongesprek (wellicht gevoerd in codetaal) werd afgesproken op welke dag en tijdstip de onderduikers door iemand van de Brunssumse verzetsgroep op het Amsterdamse treinstation opgehaald diende te worden. Om vervolgens per trein via Sittard naar een onderduikadres in Brunssum e.o. gebracht te worden. Mocht er op dat moment geen onderduik-

adres beschikbaar zijn, dan werden de onderduikers tijdelijk naar de woning van Theo en Tilla Leenders in de Sterrenstraat in Treebeek gebracht.¹⁰

In het begin bleven de onderduikers slechts voor enkele dagen in de woning van het echtpaar Leenders, totdat een definitief onderduikadres was gevonden. Maar als er op korte termijn geen opvangadres gevonden kon worden, verbleven de onderduikers soms tot wel zes maanden bij Leenders. Zo werden tot eind 1943 een groot aantal onderduikers ondergebracht in hun kleine arbeiderswoning.¹¹ Daar hun woning in de Sterrenstraat te klein was voor de toekomstige (of verwachte) opvang van Joodse onderduikers, accepteerde het echtpaar Leenders het aanbod van dhr. J. van Hooff om bij hem in te trekken. Dhr. J. van Hooff was een alleenstaande heer, hoofd van de St. Franciscusschool in Treebeek, die in een groot huis aan de Akerstraat Noord nr. 19 in Hoensbroek (aan de rand van Treebeek) woonde.¹²

De onderduikfamilie Duis

In december 1943 kreeg Theo Leenders een seintje van het verzet dat voor het Joodse echtpaar Duis-Sajet snel een nieuw onderduikadres gevonden moest worden. Omdat er op dat moment geen onderduikadressen meer voor handen waren, besloten Theo en Tilla Leenders het echtpaar Duis-Sajet in het huis van dhr. Van Hooff op te nemen. Dhr. Simon Duis werkte tijdens deze onderduikperiode een korte tijd bovengronds op de mijn en zijn echtgenote Greta Duis-Sajet als verpleegkundige aan het

Sterrenstraat Treebeek (Foto: Collectie Heemkundevereniging Brunssum)

Akerstraat Noord nr.19. Zie pijl. (Foto: Collectie Heemkundevereniging Brunssum)

longinstituut van de gezamenlijke steenkolenmijnen. Om hen als niet-Joods te laten doorgaan, werden hun donkere haren gebleekt en werden zij van uitstekend vervalste persoonskaarten voorzien.^{13 14}

De razzia

In het voorjaar en zomer van 1944 werd door de Sicherheitspolizei (Sipo), met de hulp van een aan-

tal landverraders, in Heerlen e.o. een groot aantal hulpverleners en (Joodse) onderduikers opgepakt.¹⁵ Op een dag in juli 1944 waarschuwde een politieman Theo en Tilla Leenders voor een ophanden zijnde razzia. Zij gingen meteen alle sporen van het verzet en de onderduikers in hun woning wegwerken. In de kelder lagen in een verborgen ruimte zo'n veertig wapens opgeslagen, bestemd voor het verzet. Theo Leenders bestrooide de keldertrap met de in-

houd van de stofzuigerzak, waardoor het leek alsof er al jaren niemand in de kelder was geweest.

Een soortgelijke truc werd uitgehaald met een servies in de kast, waarvan twee kopjes gevuld waren met gestolen controlezegels. Dit servies werd met opzet al jaren niet gereinigd, zodat het ongebruikt leek.

De kleren van familie Duis werden in de kleerkast tussen de kleren van het echtpaar Leenders verstopt. Verder was het zaak de familie Duis snel tijdelijk elders onder te brengen. Mevrouw Greta Duis-Sajet was die dag aan het werk in het longinstituut en zij kon daar indien nodig overnachten. Haar echtgenoot Simon Duis, die thuis was, werd snel naar het longinstituut gestuurd.

Hun zevenjarig zoontje Rob was na het verraad van zijn vorige onderduikadres tijdelijk in het huis van dhr. van Hooff ondergebracht. De jongen zou elders in de regio gaan onderduiken, maar hij had longontsteking waardoor hij nog niet kon vertrekken. Hij werd vlug met een briefje met uitleg naar een ander adres in Treebeek gestuurd. Vader en zoon Duis hadden het huis amper verlaten of de Sicherheitspolizei arriveerde.¹⁶

Onder de leiding van commandant Müller werd het huis door een tiental Sipo's omsingeld en vervolgens doorzocht. De truc van Theo Leenders werkte, de Duitsers vonden inderdaad de kelder en het servies in de kast te vies om te doorzoeken.

Het echtpaar werd door commandant Müller beschuldigd van illegale activiteiten en ondervraagd. Vooral Tilla Leenders werd zeer hardhandig aangepakt, maar zij liet niks los. Uiteindelijk vertrokken de Duitsers onverrichter zake. Bij hun vertrek, bedreigde commandant Müller Theo Leenders. Hij zou hem nog wel te pakken krijgen.¹⁷

En commandant Müller hield woord. Een paar maanden later, vlak voor de bevrijding van Heerlen en Brunssum op 17 t/m 19 september 1944, stopte een Duitse legertruck vlak voor hun huis. Toen Tilla zag dat commandant Müller uitstapte, waarschuwde zij haar man, die meteen het huis via de achterdeur verliet en het veld in vluchtte. Commandant Müller achtervolgde hem, maar hij wist niet dat een auto met een knokploeg van het verzet de Duitse legertruck al enige tijd achtervolgde, om de Joden en de politieke gevangenen die in de truck zaten, te bevrijden. De knokploeg achtervolgde Müller naar het veld, schoot hem dood en bevrijdde vervolgens de gevangenen uit de truck. Het had niet veel gescheeld of Theo Leenders was vlak voor de bevrijding door de Duitsers opgepakt en naar Duitsland afgevoerd.¹⁸

Tot aan de bevrijding in september 1944 verbleef het echtpaar Duis op het vertrouwde onderduikadres. Hun zoon Rob ging na de razzia in juli naar een onderduikadres in de buurt van Amstenrade, waar ook hij in september werd bevrijd. Toen het bij de slag om Arnhem (Marketgarden) 17-25 september 1944 mis dreigde te gaan, zijn de ouders en zoon Duis 'door-gevlucht' naar Brussel.¹⁹

Na de bevrijding

Na de bevrijding in mei 1945 keerde de 'regering in ballingschap' terug uit Londen.

De leiders van het verzet werden niet bij de naoorlogse regeringsvorming betrokken. Het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn droeg geen nationaal karakter, want de partijen die een groot aandeel hadden in het illegale werk waren er niet in vertegenwoordigd.²⁰

Er brak een periode van betrekkelijke wetteloosheid aan, waarin door het verzet oude rekeningen werden vereffend. De verzetsman Bob Jesse (met de schuilnaam Vos) waarmee Theo Leenders in de oorlog had samengewerkt, werd vanwege vermeende collaboratie en verraad tot twee jaar cel veroordeeld. Tegen het vonnis werd beroep aangetekend, waarbij Theo Leenders als getuige á decharge werd gehoord. Bob Jesse werd vervolgens vrijgesproken.²¹ Teleurgesteld over de naoorlogse maatschappelijke situatie besloot het echtpaar Leenders Nederland te verlaten.²²

Liberia

In de naoorlogse periode wierf de 'Liberian Mining Company', een dagbouw ijzerertsmin in het West-Afrikaanse land Liberia, geologen met een personeelsadvertentie in kranten. Theo Leenders reageerde op zo'n advertentie en werd aangenomen. In 1947 emigreerde het echtpaar naar Liberia.²³

Carrière

Bij de Liberian Mining Company van Bomi Hills kon Theo Leenders aan de slag als civiel ingenieur. Hij kreeg de leiding over de aanleg (zonder wegenbouwmachines) van een 75 kilometer lange weg dwars door het oerwoud. Daarna werd onder zijn supervisie een spoorlijn en een brug over de rivier Maher aangelegd.

In de loop der tijd werd hij tevens directeur van een steengroeve, houtzagerij, paneel- en timmerfabriek. In 1965 stapte hij over naar het Amerikaans / Zweedse bedrijf LAMCO dat in Liberia een nieuwe ijzerertsmin (dagbouw) opende. Hij werkte zich daar op tot onderdirecteur.²⁴

Goede werken

Al deze kaderfuncties gaven Theo Leenders de mogelijkheid de lokale bevolking belangeloos te ondersteunen bij de bouw van zowel katholieke als protestantse kerken, door hen van bouwtekeningen en bouwmaterialen te voorzien.²⁵

Tilla Leenders werkte op vrijwillige basis in het regionale ziekenhuis en gaf de plaatselijke vrouwen naailes.

Als het echtpaar Leenders van vakantie uit Nederland terugkeerde, had het altijd veel door familie en vrienden verzamelde tweedehandskleden bij zich. Daarnaast haalden de Leendersen in Nederland geld op voor het bouwen van scholen en kerken.²⁶

Voor de belangeloze inzet voor de arme bevolking en de kerken in Liberia ontving Theo Leenders in Liberia een aantal onderscheidingen, waaronder de benoeming tot 'Groot commandeur van de orde van de Afrikaanse ster' en in Nederland werd hij benoemd tot Ridder in de orde van Oranje Nassau.²⁷ Theo Leenders ontving in 1977 voor zijn verdiensten voor de katholieke kerk in Liberia de pauselijke onderscheiding 'Commandeur met ster in de orde van St. Gregorius de Grote'.²⁸

Hun goede inborst bracht de arme ouders van een kleine zevenjarige jongen ertoe hem onder de hoede te brengen van het echtpaar Leenders. Het echtpaar Leenders heeft de jongen, John genaamd, verder opgevoed en voor zijn scholing gezorgd. Na de middelbare school werd John in de VS opgeleid tot medisch analist.

Na de opleiding bleef hij in Texas wonen en stichtte er een gezin. Hij bleef altijd contact houden met zijn pleegouders. Ook in Nederland bezocht hij zijn pleegouders regelmatig, samen met zijn gezin.²⁹

Terug in Nederland

Na een succesvolle carrière bij de twee Liberiaanse ijzerertsminnen ging Theo Leenders met pensioen en keerde het echtpaar in 1975, na bijna 30 jaar, terug in Nederland. Zij gingen in de Heerlense wijk Welten wonen.³⁰ Zowel in Welten als in Treebeek werden de echtelieden actief bij een aantal (muziek) verenigingen en organisaties. Tilla Leenders was een toegewijd vrijwilligster bij de Weltense afdeling van de Zonnebloem.³¹

Jazz

Theo en Tilla Leenders waren liefhebbers van de jazzmuziek. Zij waren allebei lid van de Jazzclub Zuid-Limburg, waarvan Theo Leenders in 1980 een van de oprichters was. De concerten werden gehou-

den in de bovenzaal van het 'nieuwe casino' in Treebeek. In 1986 heeft Theo Leenders zijn bestuurlijke functie van de Jazzclub Zuid-Limburg neergelegd maar hij bleef wel tot zijn overlijden lid.³²

Contacten met voormalige onderduikers

Terug in Nederland werden de contacten met een aantal onderduikers weer verstevigd. Onder andere met Michel Schlejen, die als negenjarige van oktober 1943 tot en met januari 1944 was ondergedoken bij de familie Leenders in de Sterrenstraat in Treebeek. Theo Leenders vertelde hem verhalen over de Bokkenrijders en maakte houten figuurtjes voor hem, waar Michel graag mee speelde.³³

Na januari 1944 ging Michel naar zijn ouders die ondergedoken waren in Brussel.³⁴ Theo en Tilla beschouwden onderduikkind Michel Schlejen en het Liberiaanse pleegkind John als hun eigen kinderen.³⁵ Ook de familie Duis bleef in contact met Theo en Tilla Leenders.

Onderscheidingen

Op 1 april 1992 ontving het echtpaar Leenders in het gemeentehuis van Heerlen een belangrijke Israëli-sche onderscheiding (Yad Vashem). Deze werd hen uitgereikt door de cultureel-attaché van de Israëli-sche ambassade. Tijdens deze plechtigheid bedankte

Theo en Tilla Leenders (Foto: Familiealbum Arthur Rütten)

Op 1 april 1992 ontving de familie Leenders in het gemeentehuis van Heerlen de belangrijke Israëlische onderscheiding Yad Vashem. V.l.n.r. Theo Leenders, Greta Duis – Sajat en Tilla Leenders. (Foto: Familiealbum Robert Duis)

mevrouw Greta Duis-Sajat op ontroerende wijze in het openbaar de mensen die haarzelf, haar inmiddels overleden man en haar zoon, zo moedig onderdak verleenden.³⁶

Eind november 1994 werden Theo Leenders en Tilla Leenders-Derks benoemd tot Ereburgers van de staat Israël. Deze onderscheiding kregen zij in Israël uitgereikt tijdens een bezoek aan de Knesset.³⁷

Tot slot

Met het overlijden van Theo Leenders op 19 september 2002³⁸ en Tilla Leenders-Derks op 6 juli 2007³⁹ eindigde het leven van twee mensen, die vanaf de eerste dag van de Duitse inval klaar stonden om de Joodse onderduikers met gevaar voor eigen leven te redden. Na hun emigratie naar het Afrikaanse Liberia in 1947 steunden zij daar onbaatzuchtig de hulpbehoevenden en de kerken. Vervolgens zetten zij zich na de repatriëring in 1975 als vrijwilligers in voor de zieken, ouderen en gehandicapten in Welten en voor een aantal muziekverenigingen in hun oude wijk Treebeek.

* Met dank aan Robert Duis, Arthur Rütten en Michel Schlejen.

Noten

- 1 W. van der Linde, 'Migratie van Nederlanders via het Ruhrgebied naar Zuid-Limburg', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 28:3 (2007) 35 e.v.
- 2 BS Overlijden Petrus Theodorus Leenders. Zie: <https://www.openarch.nl/rhl:3373a2a2-082f-2083-4518-9086f792153a>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 3 BS Overlijden Gerardus Hubertus Antonius Derks. Zie: <https://www.openarch.nl/rhl:f5b8da36-b977-451c-9487-dd795741c724>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 4 Mededelingen Arthur Rütten.
- 5 M.P.J. Sevenheck, "Tuindorp" Treebeek', in: *Brunssumse Geschiedenissen* 2 (Brunssum 2004) 9-47.
- 6 BS Huwelijk Leenders Derks. Zie: <https://www.openarch.nl/rhl:f326028d-16c4-fc7e-306a-c5fbefd5becf>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 7 Mededelingen Arthur Rütten.
- 8 Mark Klempner, *The Heart has Reasons'. Holocaust rescuers and their stories of courage* (Cleveland 2006). Chapter 10: Theo Leenders, Laughing it all away, 172-191.
- 9 Cammaert A.P.M., *Het verborgen front. Deel 1 en 2. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden etc.1994). Deel 2, 669.
- 10 Klempner, 172.
- 11 Klempner, 173.
- 12 Mededelingen Robert Duis.
- 13 *Limburgs Dagblad*, 2 april 1992, 'De angst voor het geluid van laarzen'.
- 14 Mededelingen Robert Duis.
- 15 Cammaert, 668.
- 16 Klempner, 174.
- 17 Klempner, 175.
- 18 Klempner, 182.
- 19 Mededelingen Robert Duis.
- 20 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 12* ('s-Gravenhage 1988'), 241.
- 21 Klempner, 182.
- 22 Klempner, 183.
- 23 Klempner, 183.
- 24 *Limburgs Dagblad*, 7 januari 1977, 'Treebeekenaar maakt zich verdienstelijk voor Liberia'.
- 25 *Limburgs Dagblad*, 7 januari 1977, 'Treebeekenaar maakt zich verdienstelijk voor Liberia'.
- 26 Klempner, 184.
- 27 Klempner, 186, 187.
- 28 *Limburgs Dagblad*, 10 januari 1977, 'Pauselijke onderscheiding voor Theo Leenders'.
- 29 Klempner, 184.
- 30 *Limburgs Dagblad*, 7 januari 1977, 'Treebeekenaar maakt zich verdienstelijk voor Liberia'.
- 31 Bidprentje Tilla Leenders-Derks. Zie: <http://www.heemkundelandgraaf.nl/bidtot%20dec%202016.pdf>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 32 Historie Jazzclub Zuid-Limburg. Zie: <https://jazzclubzuidlimburg.nl/historie/>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 33 Klempner, 177.
- 34 Mededelingen Michel Schlejen.
- 35 Klempner, 185.
- 36 *Limburgs Dagblad*, 20 maart 1992, 'Yad Vashem voor Heerlens paar'.
- 37 *Limburgs Dagblad*, 6 december 1994, 'Nooit geweten dat het gevaarlijk was'.
- 38 Bidprentje Theo Leenders. Zie: <https://www.openarch.nl/hvr:1423b0a8-6e8f-ec35-1a4b-15605848fb94>, geraadpleegd op 13 september 2020.
- 39 Bidprentje Tilla Leenders-Derks. Zie: <http://www.heemkundelandgraaf.nl/bidtot%20dec%202016.pdf>, geraadpleegd op 13 september 2020.

Kaarten van het mijngebied van de abdij Kloosterrade (Rolduc) uit de 18e en 19e eeuw (vervolg)

ROLAND BISSCHEROUX

Roland Bisscheroux is historicus, directeur-archivaris van het Waterlands Archief en lid van de Adviescommissie Archieven van de VNG.

Na de sluiting van de steenkoolmijnen in Zuid-Limburg werd het mijnwaterpeil lange tijd kunstmatig laag gehouden. Het oppompen van het stijgende mijnwater is gestopt met als gevolg dat meerdere oude schachten een bedreiging gingen vormen. Veel van deze schachten zijn nog niet precies gelokaliseerd. In het vorige artikel is aan de hand van kaarten een overzicht gegeven van de schachten van de mijnen van Kloosterrade aan de Duitse zijde van de grens.¹ In dit artikel gaan we op zoek naar oude schachten binnen de gemeente Kerkrade.

Bij de aankondiging van de mijnsluiting in 1966 waren in Zuid-Limburg 35 schachten in bedrijf. Met uitzondering van de mijn Maurits waren de verschillende concessies ondergronds zowel met elkaar als met het Akense kolenbekken verbonden. Bij 19 van de 35 schachten lag het maaiveld dieper dan het niveau van de bovenste verdieping van de Domaniale mijn (+ 122m NAP). De schachtmond van schacht IV Emma lag bijvoorbeeld op +66 m NAP. "Dit is van belang omdat na het verlaten van een mijnzetel het mijnwater, dat ongeschikt is als drinkwater, als regel tot boven de hoogste verdieping stijgt en de mijnlucht gevaarlijke gassen bevat (methaan, kooldioxide, zwavelwaterstof, koolmonoxide, etc.)", aldus Schilp, chef mijnbouwkundige staf van Staatsmijn Emma/Hendrik in 1971.² Na de mijnsluitingen werden de pompen in de mijnen stilgelegd en steeg het water in de mijnen. In 1974 werd de onttrekking van grondwater echter weer hervat door de Duitse Vereniging EBV GmbH. Pas na de stopzetting van de laatste Duitse kolenmijn in 1992 werd het oppompen van dit stijgende mijnwater beëindigd - volgens deskundigen tegen beter weten in. Hierdoor zullen meerdere oude schachten

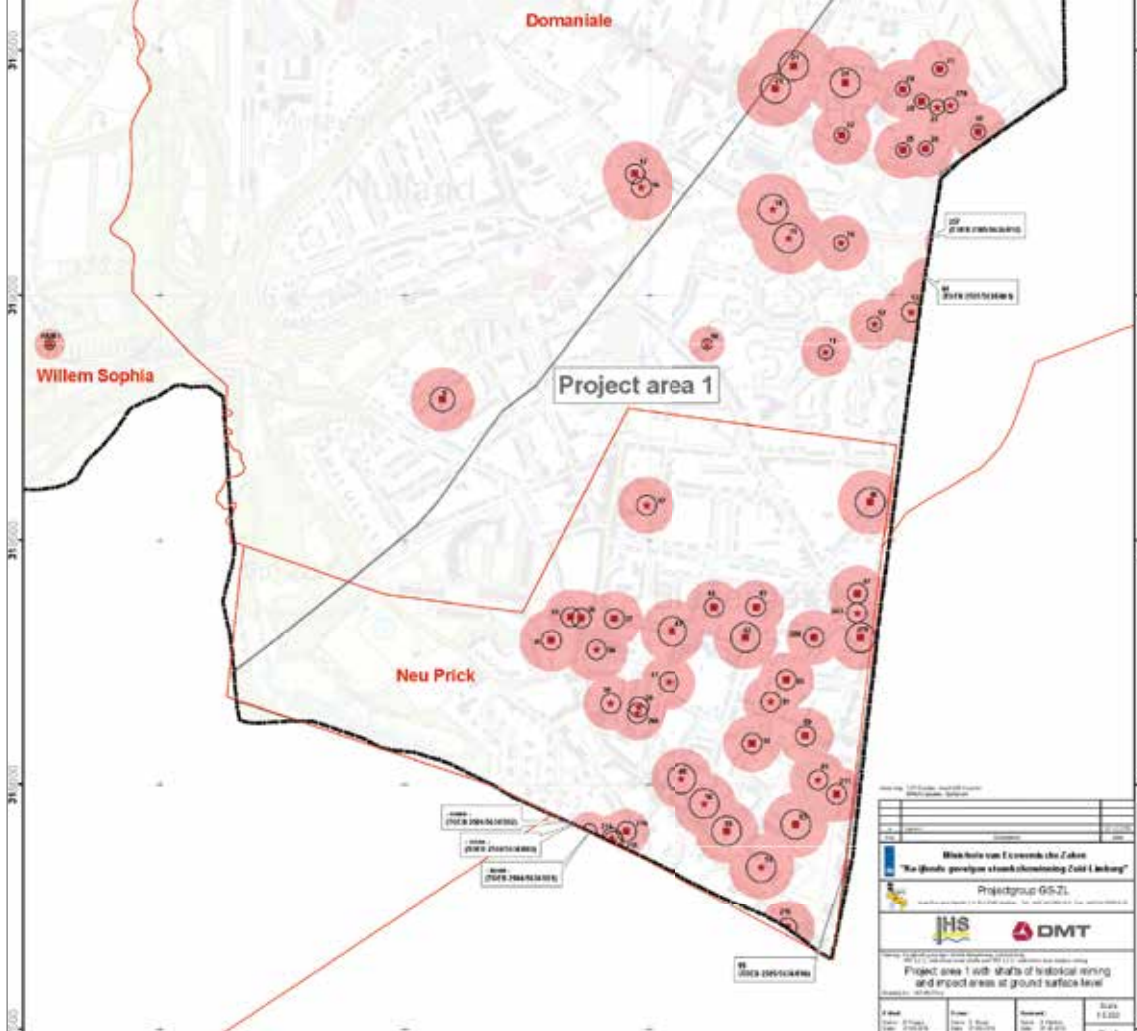
een bedreiging gaan vormen. Er is van 2014 tot 2016 onderzoek gedaan naar mogelijke bedreigingen door steenkoolmijnbouw inclusief de historische mijnbouw in Nederland.³

Schachten na de Franse tijd

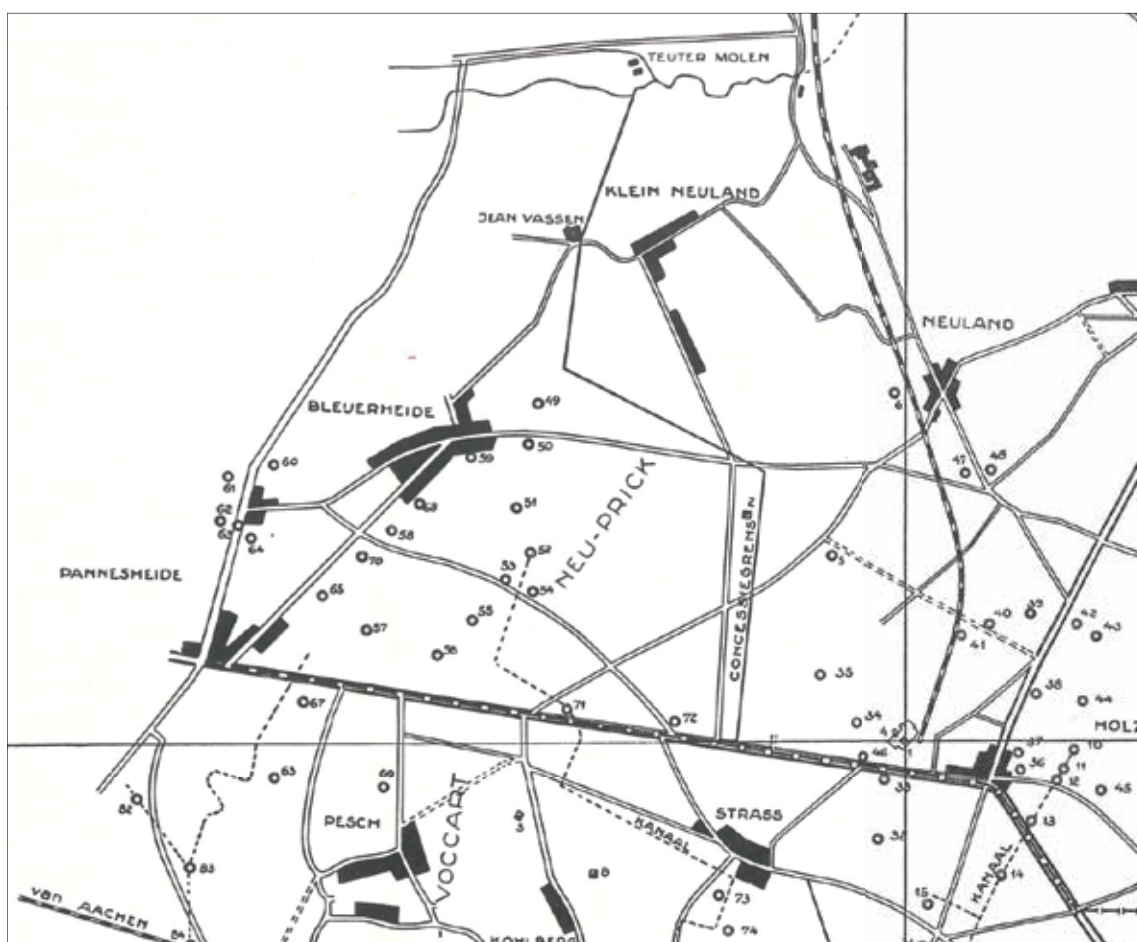
In dit artikel richten we ons op het gebied ten westen van de Kerkraadse Nieuwstraat. Als we reconstructiekaarten van het gebied bestuderen dan zien we tientallen historische schachten aangegeven. Afbeelding 1 is een niet-historische kaart uit genoemd onderzoek naar de na-ijlende gevolgen van de steenkoolwinning in Zuid-Limburg. De daarin geprojecteerde schachten zijn volgens het rapport gebaseerd op data uit 1969 aangevuld met nieuwe vondsten. Alle 59 schachten hebben een zogenaamd DOM nummer. Deze kaart komt grotendeels overeen met een eerdere kaart uit 1961 van schachten en adits (watergalerijen) langs de Worm bij Kloosterrade, hier afbeelding 2.

Dit is eveneens geen historische kaart maar een weergave van 45 schachten en adits op een fictieve kaart. De kaart toont bij de adits ook luchtschachten ofwel 'schlamm' schachtjes, toegangen om modder en ander vuil te kunnen verwijderen. Verlaten productieschachten werden soms hergebruikt als een dergelijke luchtschacht.⁴ We hebben helaas geen idee hoe de kaart uit 1961 tot stand is gekomen. Welke bronnen hebben ten grondslag gelegen aan deze kaart?

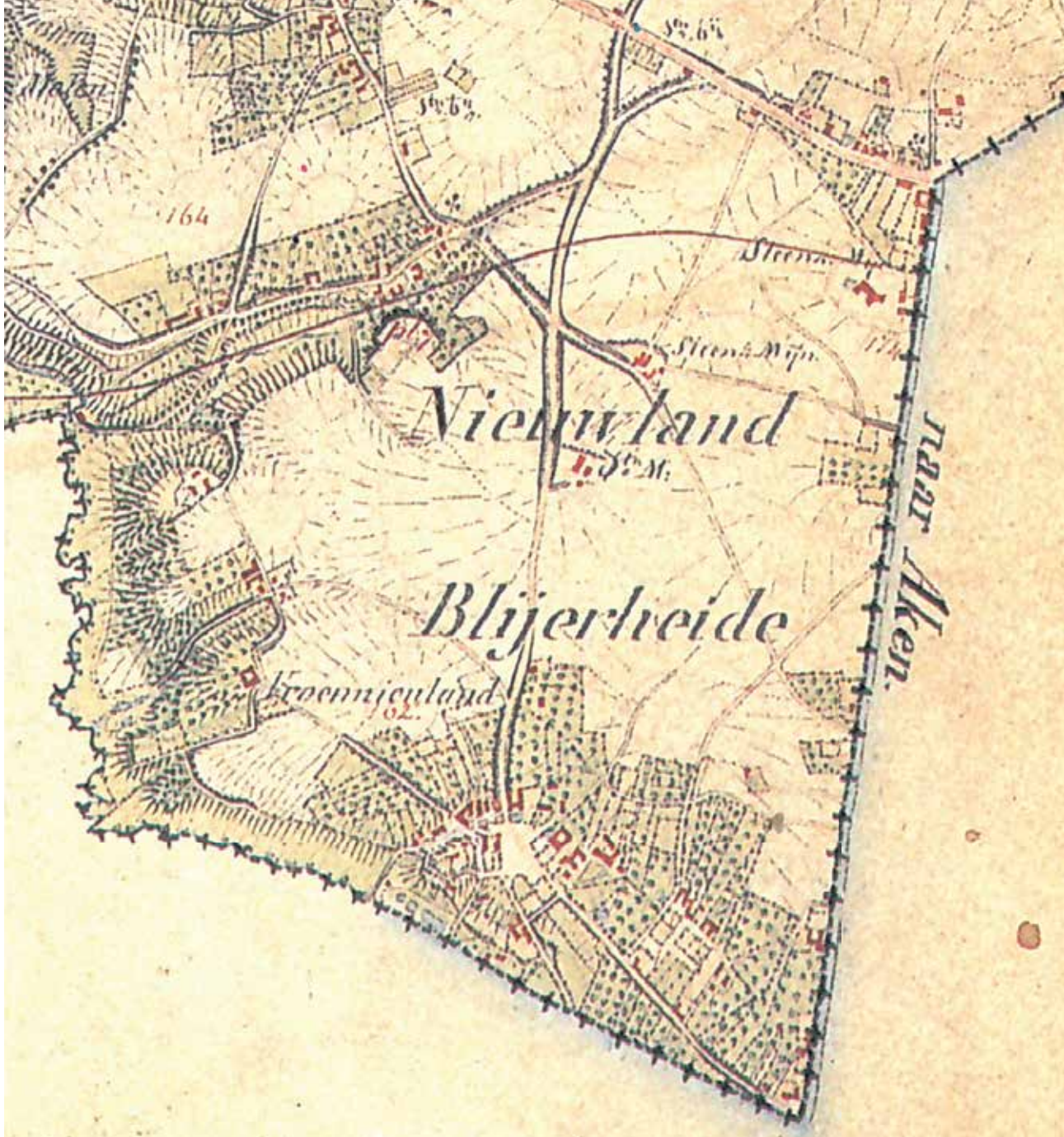
Opmerkelijk is dat deze schachten niet voorkomen op detailkaarten uit de eerste helft van de 18e eeuw, bijvoorbeeld op de eerste topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1840, hier afbeelding 3. Waarschijnlijk hadden de officieren van de Generale Staf die de verkenning uitvoerden geen

Afbeelding 1 - Project area 1 with shafts of historical mining and impact areas at ground surface level. In: Na-ijlende gevolgen steenkolenwinning Zuid-Limburg (2016) (Uitsnede Holz, Nuland en Bleijerheide)

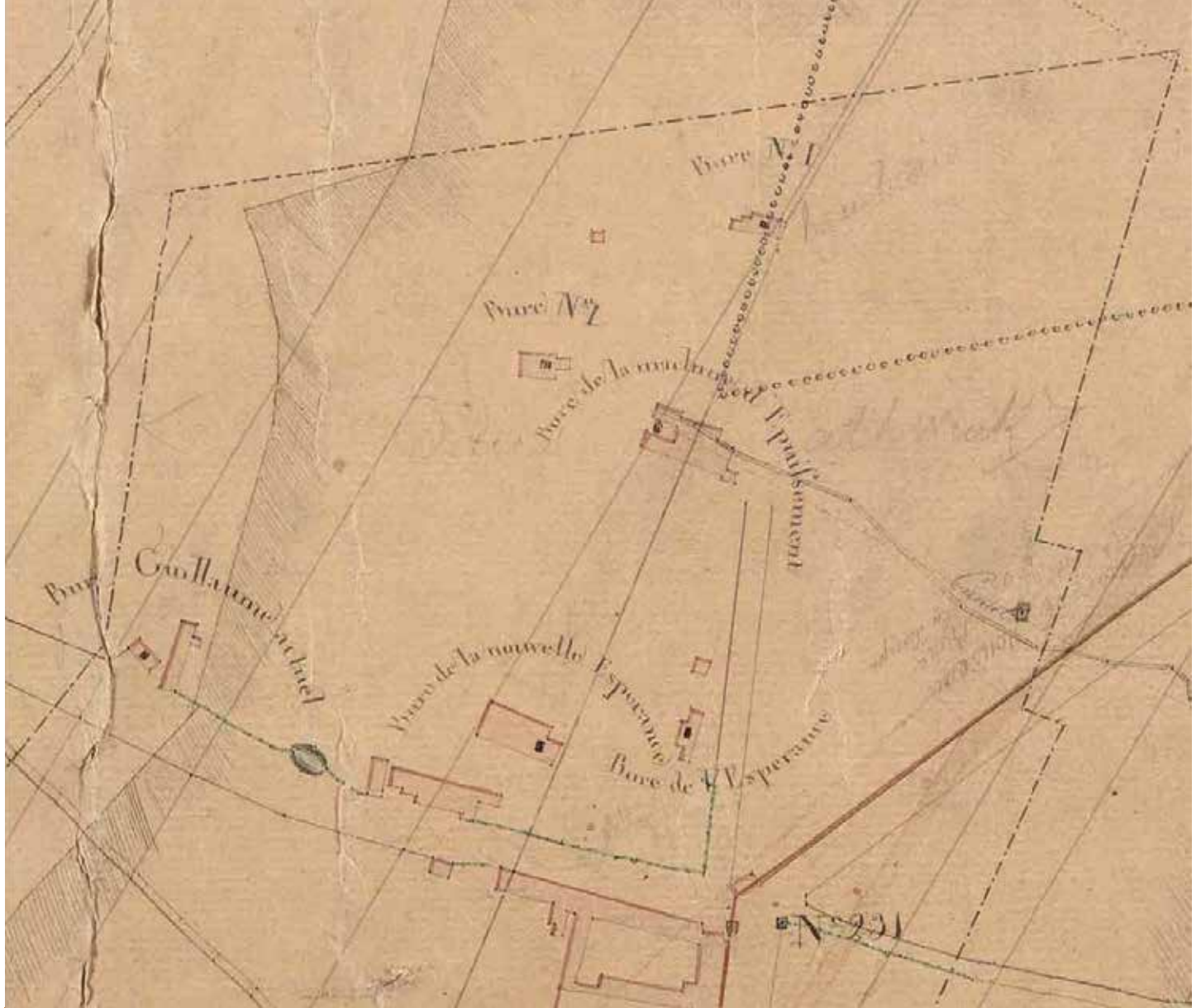
Afbeelding 2 - Situatieplan van de oude schachten in het veld van de Domaniale Mijn en buurmijnen. In: A.H.W. Martens, Administration des mines, van 1810 tot 1960 : Staatstoezicht op de mijnen. Bijlage bij: Verslag van de inspecteur-generaal der mijnen, 1959 ('s-Gravenhage 1961) (Gedraaid 270 graden. Uitsnede. Holz, Nuland en Bleijerheide)

Afbeelding 3 - Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk de Nederlanden (TMK) 1840. Een van de in het net gemaakte en met de hand gekleurde tekeningen ('nettekening') voor de eerste Nederlands stafkaarten (Detail. Holz, Nulland en Blijerheide).

belangstelling voor deze schachten. Wel duidelijk zichtbaar zijn de belangrijkste gebouwen van de Domaniale mijnen. We moeten voor meer details kijken naar kaarten zoals de kaart afbeelding 4. Deze kaart uit 1841, ondertekend door de directie van de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij, voorloper van de Domaniale mijn, is opgenomen in de kaartcollectie van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) in Maastricht. De directe relatie met het oorspronkelijke archief waartoe deze kaart behoort is helaas verloren gegaan. Het onlangs geïnventariseerde archief van de Domaniale Mijn (RHCL-Archiefnummer 17.04) kent een vergelijkbaar inventarisnummer: 183 Kaart van het concessiegebied en van de aangrenzende concessies (1846).

1846 was een belangrijk jaar in de geschiedenis van de Domaniale Mijn. Bij overeenkomst van 4/8 april 1846 tussen de minister van Financiën en de te Maastricht opgerichte Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij werden het beheer en genot van de domaniale steenkolenmijnen te Kerkrade aan deze maatschappij voor 99 jaar overgedragen. Waarschijnlijk is dit een kaart die oorspronkelijk hoort bij de overdracht van de werken van de Domaniale steenkolenmijnen aan de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij. Op deze kaart is met veel details het terrein van de concessie, de steenkoollagen, de waterkanalen en de schachten (in het Frans 'bure') weergegeven. Dat maakt de kaart interessant in de zoektocht naar oude schachten. Aangegeven zijn de volgende schachten:

Afbeelding 4 - Plan de surface des terrains houilliers appartenant à la mine domaniale de Rolduc (commune de Kirchrate et commune de Rolduc au Royaume de Prusse). RHCL, archiefnummer 18.BC Tekeningen-, prenten- en kaartencollectie RAL, inventarisnummer RAL_K_144 (Noorden linksboven. Detail Domaniale mijn).

1. Guillaume nouveau (gemarkeerd met L)
2. Guillaume actuel
3. no 1 (eerste vermelding)
4. no 1 (tweede vermelding)
5. la machine d'épuisement
6. Frederik (gemarkeerd met P, dichtbij La Paix)
7. La Paix (gemarkeerd met V – 1814-1828)
8. Neuland (gemarkeerd met W – 1808-1828)
9. Steinknipp (bij Neuland)
10. Neuprick
11. Senteweck
12. Athwerck
13. Grande bure (Willem I – 1817)
14. Cramwerck
15. Esperance (1810-1813)
16. Nouvelle esperance (1816)
17. Bures d'air (luchtschacht gemarkeerd met M)
18. Bures d'air (luchtschacht gemarkeerd met Y)

Schachten in de Franse tijd

Een kaart vervaardigd met militaire precisie is de Franse Tranchot kaart van 1807, hier afbeelding 5. Ook deze kaart geeft de kleine schachten niet weer, waarschijnlijk vanwege dezelfde reden als de topografische kaart van 1840 (afbeelding 3). Wat opvalt als we deze twee kaarten vergelijken is dat de Domaniale mijn nog beperkt is tot slechts één locatie (Kouhl Bonaparte – 1799-1813) en dat de mijn Neuprick (PrickKouhl) in 1807 nog duidelijk in beeld is en in 1840 niet meer. Verder zijn verspreid een aantal kleine mijnen aangegeven (houillieres), bijvoorbeeld ten zuiden van Bleijerheide. In de kaartencollectie van het RHCL bevindt zich een kaart uit ongeveer dezelfde tijd, hier afbeelding 6. Deze kaart hoort bij het archief van het Provinciaal Bestuur (RHCL-Archiefnummer 04.01, inventarisnummer 2763). De kaart geeft ons meer inzicht in de steenkoollagen onder Kerkrade, zoals ook weergegeven in de detailkaart uit 1841. We zien de

Afbeelding 5 - Tranchot kaart 1805-1807 (Detail. Holz, Nulland en Bleijerheide).

volgende steenkoollagen inclusief een aanduiding van de dikte en kwaliteit:

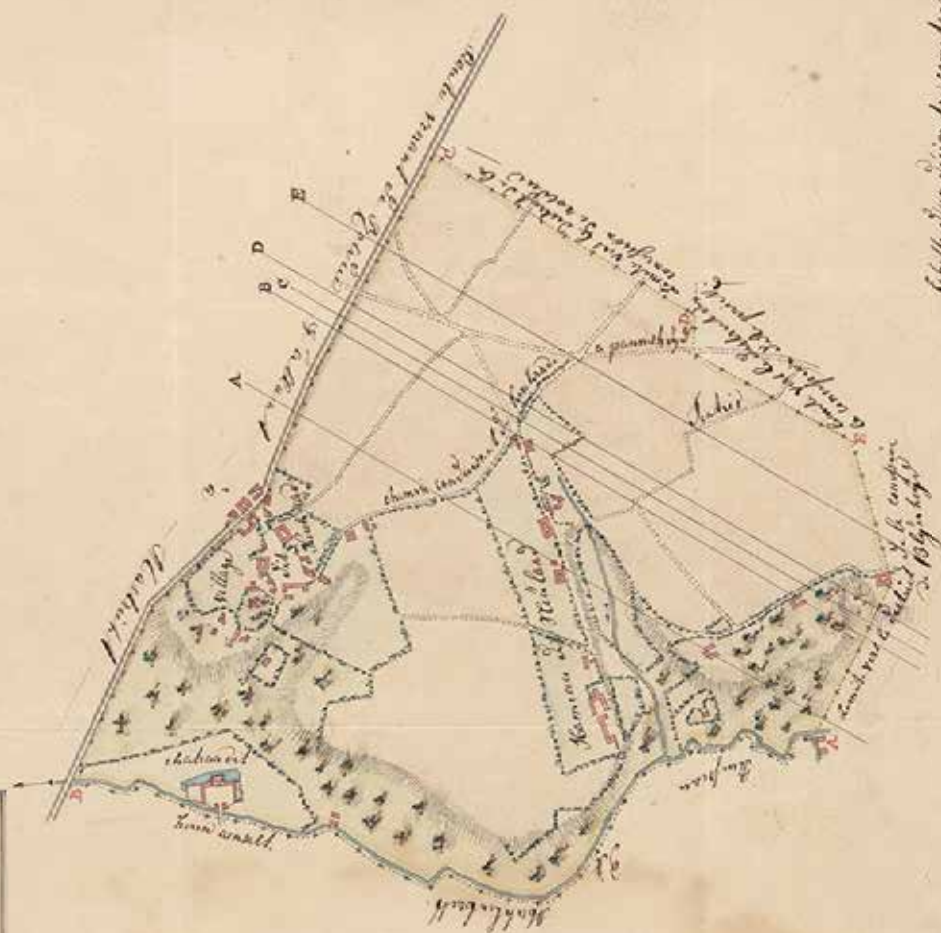
- A. Steinknipp, 100 meter, kwaliteit 1
- B. Muhlenbach, 100 meter, kwaliteit 2
- C. Petit Muhlenbach, 0,50 meter, kwaliteit 3
- D. Dito, 0,50 meter, kwaliteit 3
- E. Merlen, 1,40 meter, kwaliteit 1

We stellen vast dat schachten vaak dezelfde naam hebben als de steenkoollaag die ze ontsluiten, bijvoorbeeld de Bure du Steinknipp (bij Neuland). Uit dezelfde tijd is een kaart van het concessiegebied van de mijn Neuprick (1808) inclusief een gewenste uitbreiding hiervan, hier afbeelding 7. Hierop zijn de schachten van de mijn Neuprick heel precies weergegeven. We zien 9 schachten, allen aangeduid met B(ure) en de ophaalmachine aangeduid met A. Op de kaart van de Prickkoul zien we de volgende schachten:

- 19. schacht Kerkraderveld 1
- 20. schacht Kerkraderveld 2
- 21. schacht Kerkraderveld 3
- 22. schacht bij de weg van Aken naar Herzogenrath
- 23. schacht Bleijerheide 1
- 24. schacht Bleijerheide 2
- 25. schacht Bleijerheide 3
- 26. schacht Bleijerheide 4
- 27. IX Schacht op een nieuwe laag die zich in westelijke en noordelijke richting voortzet in het gebied waarvoor uitbreiding van de concessie is gevraagd.

Samen met de kaarten van de Domaniale mijn (afbeelding 4) en de kaart van Kerkrade (afbeelding 6) geeft deze kaart van Neuprick een beeld van 27 productieschachten in de eerste helft van de 19^e eeuw. Wat nog ontbreekt is de concessie Bleijerheide (1808) ten zuiden van de concessie Neuprick. Deze concessie was als zodanig niet ontsloten.

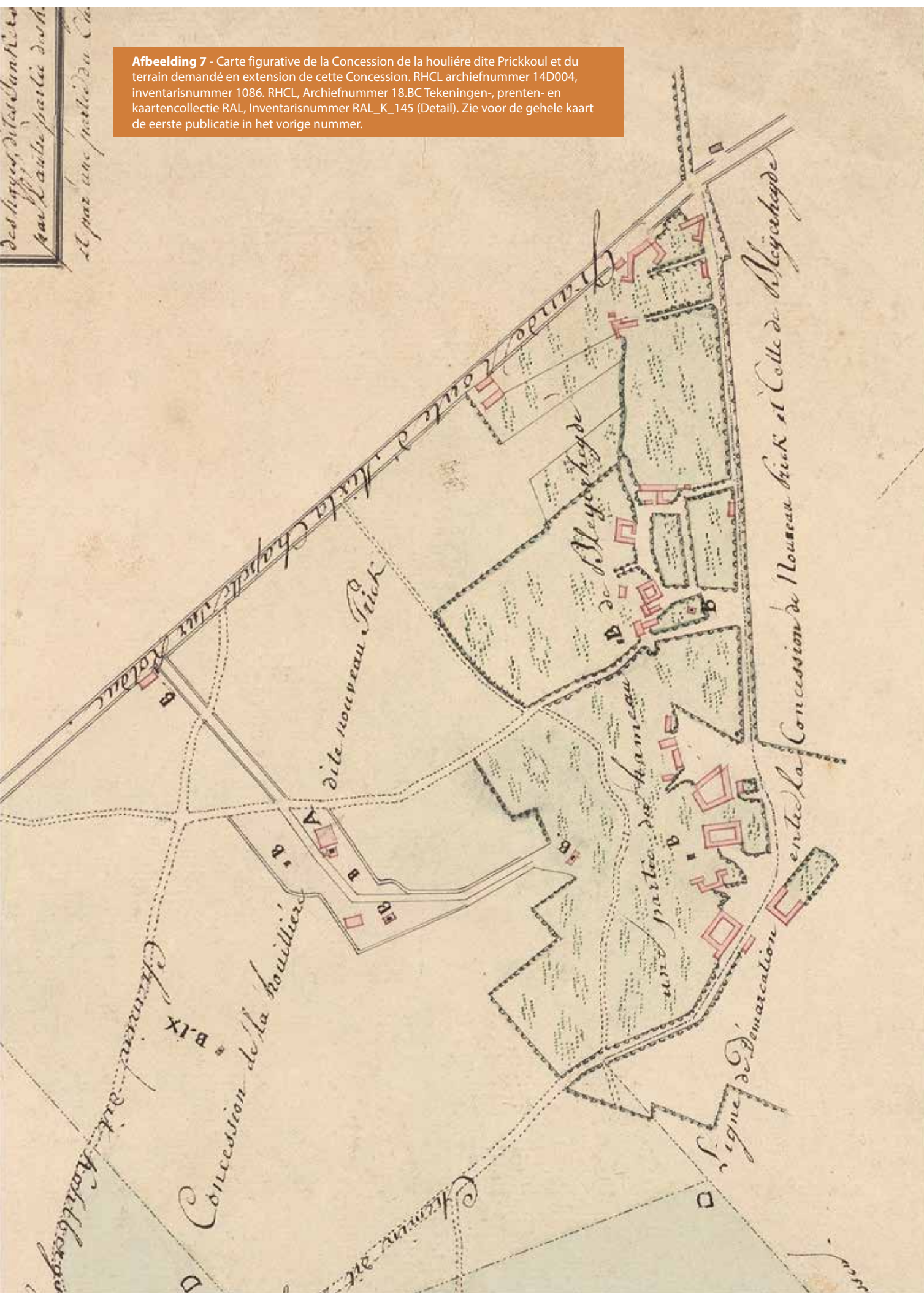
Carte figurative de la surface & du
souterrain du district dit district de Kerckraede
situé dans la Mairie de la Meuse Inférieure.
R.H.C.L. Archiefnummer 18.BC Tekeningen-, prenten- en
kaartencollectie RAL, Inventarisnummer K726.

Carte figurative du district de Kerckraede
situé dans la Mairie de la Meuse Inférieure.
R.H.C.L. Archiefnummer 18.BC Tekeningen-, prenten- en
kaartencollectie RAL, Inventarisnummer K726.

Explication	Quantité
1. Le district de Kerckraede	100 d.
2. Le district de Kerckraede	100 d.
3. Le district de Kerckraede	100 d.
4. Le district de Kerckraede	100 d.
5. Le district de Kerckraede	100 d.
6. Le district de Kerckraede	100 d.
7. Le district de Kerckraede	100 d.
8. Le district de Kerckraede	100 d.
9. Le district de Kerckraede	100 d.
10. Le district de Kerckraede	100 d.

des lignes, des plans &c.
par l'autre partie de la
et par une partie du Ca-

Later zijn deze concessies samengevoegd en kon de voormalige concessie Bleijerheide vanuit de mijn Neuprick ontgonnen worden. Volgens een rapport uitgebracht aan de prefect van het Departement de la Meuse Inferieure in 1808 waren de volgende steenkoolmijnen in exploitatie rond de huidige Nieuwstraat: Nulland, Le Gouvernement de Rolduc, ancien travaux de l'abbaye (oude werken van de abdij), Prickoul, St. Nicolas, Feldkoul, Pannesheide, Bottrop en Pompenmacker. Enkel van de mijn 'Houillierre Rolduc', geëxploiteerd door het Gouvernement en van de mijn 'Prickoul' wordt gezegd dat de galerijen en de waterafvoer in goede staat verkeerden.⁵

Overige schachten

Voor de Franse tijd was de latere Domaniale mijn nog in handen van de abdij Rolduc. De schachten van de abdij voor de Franse tijd waren: Maubach (1774), Claire Marie (1777), Jagtveld, Buschweide (1774), Raderveld, Platteweide (1777), Platteweide 2, Holzerkoul (1775), Heggen, Heggen 2, Capley/Momertz (1757) Leyendekker (1793). In het eerste artikel is vastgesteld dat in de periode 1760-1784 de mijnen van de abdij vooral gelegen waren aan de oostzijde van de huidige Nieuwstraat. Op latere kaarten zijn de mijnen van de abdij juist ten westen van de huidige Nieuwstraat gelegen. Dat past in het beeld dat de strategie voor ontginning in die tijd 'ontginning van onderaf' was, dat wil zeggen: eerst de onderste lagen. In dit geval de lagen die bereikbaar waren vanuit het Wormdal, en pas daarna de lagen die bereikbaar waren vanuit het Kerkraderveld. We kunnen er dus van uitgaan dat voor de Franse tijd door de abdij geen schachten zijn aangelegd in het Kerkraderveld ten westen van de huidige Nieuwstraat.

De abdij bezat de rechten op de ontginning van de aanwezige steenkool in de ondergrond van haar landgoederen. Tot 1742 werden die rechten, de 'kohlgerichtigkeit', door de abdij voor bepaalde tijd beleend aan mijnwerkers. De abdij zegde de contracten met mijnwerkers in 1742 op en nam de steenkoolwinning zelf ter hand. Op de oude kaarten zien we dat er in het Kerkraderveld schachten gelegen waren rond de huidige Kohlberggracht. Het is een van de 'cuijlen van d'oude Hanckepanks geselschaften alwaar noch is worden gewerckt in 't jaar 1729'. Zie de nummers 157-159 op de kaart van het mijnveld Hanckepanck en Spitzenleen uit 1763, hier afbeelding 8. Nummer 160 geeft een schacht aan gelegen bij Neuland. Ook goed zichtbaar is het afvoerkanaal, aangelegd door de Hanckepanck-Gesellschaft.

Samenvattend

Voor de Franse tijd waren er slechts enkele schachten in het Kerkraderveld. Andere schachten zijn er in 1763 niet aangegeven op deze kaart van het gebied ten westen van de huidige Nieuwstraat. De schachten van Kloosterrade waren in de 18^e eeuw gelegen ten oosten van de huidige Nieuwstraat. Dat past in het beeld dat de strategie voor ontginning in die tijd 'ontginning van onderaf' was, dat wil zeggen: eerst de onderste lagen. De overige schachten in het Kerkraderveld op de kaarten op afbeelding 1 en 2 moeten dus van latere datum zijn. Een groot aantal van deze schachten hebben we kunnen bevestigen aan de hand van de kaarten van de Domaniale mijn en de Neuprick. De overige schachten zijn mogelijk luchtschachten. Nader onderzoek is nodig om daarvan de exacte historische locatie te bepalen.

Noten

- 1 Roland Bisscheroux, 'Kaarten van het mijngebied van de abdij Kloosterrade (Rolduc) uit de 18e eeuw', *Mijnstreek* 5:3 (2020), 15-21.
- 2 J.P. Schilp, 'Beveiliging van het maaiveld van verlaten mijnschachten in Zuid-Limburg', *Geologie en mijnbouw* 50 (1971) 225-236, 226.

- 3 *Na-ijlende gevolgen steenkolenwinning Zuid-Limburg; final report on the results of the working groups 5.2.2.-risks from mine-shafts; 5.2.3.-risks from near-surface mining* (Aken/Essen, 2016).
- 4 Ben Gales, *Delven en slepen* (Hilversum 2004) 93.
- 5 'De exploratie en exploitatie van delfstoffen',

in: A.H.W. Martens, *Administration des mines, van 1810 tot 1960: Staatstoezicht op de mijnen. Bijlage bij: Verslag van de inspecteur-generaal der mijnen, 1959* ('s Gravenhage 1961) 14.

KOOS LINDERS

Drs. Koos Linders is theoloog
en secretaris van de redactie
van dit tijdschrift.

Bleijerheide-Kerkrade en de franciscanen

Patersklooster (orde der Franciscanen) en kerk in de Bleijerheiderstraat. Collectie GA Kerkrade

Het is genoegzaam bekend dat in Bleijerheide, gemeente Kerkrade, vanaf het einde van de negentiende eeuw franciscanen woonden die gewerkt hebben in zielzorg en onderwijs. Ze kwamen in 2014 vanwege misbruik door enkele broeders van de ‘Genossenschaft der Arme Brüder vom heiligen Franziskus Seraphikus’ binnen hun pensionaat negatief in het nieuws. Over dit misbruik en hoe de congregaties daarmee zijn omgegaan gaat dit artikel niet. Dit artikel – en dat willen we u daarom niet onthouden – gaat over wat minder bekend is, namelijk het feit dat er sprake was van twee verschillende ‘soorten’ franciscanen en dat heeft menigmaal, tot op de dag van vandaag, tot verwarring geleid. Het Wikipedia-lemma ‘Franciscaner klooster van Bleijerheide’ verwijst naar de ‘verkeerde’ franciscanenorde. De pagina ‘Franciscanen’ in *Kerkrade gisteren en vandaag*, de online-encyclopedie die onder het motto “Is dat ezoeë? Joa, dat is ezoeë!” informatie over Kerkrade verspreidt, haalt eveneens beide religieuze organisaties die zich volgelingen van Franciscus van Assisi noemen door elkaar.¹ Over welke twee gaat het en wat was hun betekenis voor Bleijerheide?

Kulturkampf in Pruisen

Voor beide geldt hetzelfde als het gaat om het ‘waarom’ van de vestiging in Bleijerheide: de *Kulturkampf* in het toenmalige Pruisen. De *Kulturkampf* was Bismarcks strijd tegen het in zijn ogen achterhaalde en obscure katholicisme, dat in zijn ogen iedere vooruitgang tegenhield. Ten gevolge van onder meer zijn *Klostergesetz* (1875), waarin bepaald werd dat alle kloosters gesloten zouden moeten worden met uitzondering van die kloosters

die zich bezighielden met ziekenzorg, vertrokken vele ordes en congregaties vanuit Pruisen naar omringende landen om zich daar in veiligheid te vestigen.² Zo vertrokken ook in 1877 de leden van de ‘Genossenschaft der Arme Brüder vom heiligen Franziskus Seraphikus’, de Congregatio Fratrum Pauperum (CFP), naar Bleijerheide. Twee jaar eerder waren vanuit Duitsland, de franciscaanse *provincia saxoniae*, enkele minderbroeders franciscanen uit hun Akense klooster in ‘das Fleckchen Bleijerheide’ gearriveerd. Zij behoorden tot de grote wereldwijde franciscaanse familie van de Ordo Fratrum Minorum, de Orde van de Minderbroeders (OFM). In Limburg waren de uit Duitsland verdreven ordes en congregaties welkom om te helpen bij het onderwijs, het sociaal en charitatief werk en in de zielzorg, als zij zich maar even zouden melden bij de bisschop, mgr. Paredis.³

Bleijerheide – OFM

In september 1875 kwamen enkele minderbroeders OFM uit Aken in Bleijerheide aan.⁴ Aanvankelijk kregen zij onderdak aangeboden in een particuliere woning, namelijk die van de gezusters Ackens, ‘et Dien en et Fien’, die destijds in het grootste huis van Bleijerheide woonden.⁵ Twee jaar later betrokken ze het klooster, dat zij op een naast het Ackenshuis gelegen weiland gebouwd hadden. Dit klooster lag aan de later aangelegde Bleijerheiderstraat. Tot 1881 bleef het kloostercomplex, dat de naam van Antonius van Padua had gekregen, zich uitbreiden en herbergde vanaf 1878 ook de opleiding filosofie en theologie voor de Duitse provincie van de orde. Vanuit het klooster Bleijerheide hielden de paters

zich vooral bezig met zielzorg in de nabije omgeving, ook in Duitsland. Godsdienstondericht en de preken vonden in het Duits plaats en de 'Singmesse' op zondag was tot ver in de omtrek bekend vanwege de fraaie kerkzang.

Toen de *Kulturkampf* in Duitsland in 1887 ten einde was konden het jaar daarop alle bewoners van het St. Antoniusklooster naar huis terugkeren. Meteen dienden zich nieuwe gegadigden voor het klooster aan: de vanwege de antiklerikale wetgeving uit Frankrijk gevluchte paters Oblaten konden het klooster zonder het te kopen of te huren 'par amour de Dieu' betrekken. Drie jaar later vertrokken de Oblaten naar het Franstalige Luik, waar zij een scholasticaat oprichtten. Bovendien werd het contract met de Oblaten opgezegd. Bleijerheide was voor de Duitse franciscanen onmisbaar geworden omdat de kloosters in Duitsland te weinig plaats boden. Bovendien wong de situatie politiek gezien nogal: Duitse paters die gastvrijheid boden aan hun Franse broeders: de veelgeroemde franciscaanse broederlijkheid kwam onder druk te staan. Daarbij leek een eigen huis in een Franstalig gebied voor de Oblaten toch prettiger. Zo begon in Bleijerheide de tweede Duitse periode.

In 1903 veranderde de situatie opnieuw, toen de provinciaal van de Franse 'provincia St. Dionisii' op zoek was naar een geschikte plaats in het buitenland om daar met zijn broeders heen te trekken, gezien de toenemende vijandigheid van de Franse regering ten opzichte van de religieuze ordes en congregaties. In 1902 had de regering Combes de 'wet op de vereniging' uitgevaardigd, die voornamelijk tot doel had de activiteiten van religieuze verenigingen te beperken. Correspondentie met zijn collega-provinciaal van de provincia Saxoniae leidde ertoe dat deze het aanbod deed om met een gedeelte van zijn broeders in Bleijerheide te komen wonen. Zo woonden vanaf 1903 Duitse en Franse minderbroeders broederlijk naast elkaar en hadden de inwoners van Bleijerheide te maken met 'Herr Pater' en 'Mon Père'.⁶ De eerste tijd schijnt het allemaal goed gegaan te zijn, maar in de loop der jaren traden er toch spanningen op die te maken hadden met de groeiende vijandige houding tussen Frankrijk en Duitsland, welke zou leiden tot de Eerste Wereldoorlog.⁷ Toen in 1915 het Definitorium (bestuur) van de provincia Saxoniae besloot om Bleijerheide in te richten als missiehuis voor de Braziliaanse missie en het daarom nodig was dat de Fransen hun toevluchtsoord zouden moeten verlaten, was deze beslissing voor beide partijen acceptabel. Drie jaar later startten de onderhandelingen met de Nederlandse franciscaanse provincie om Bleijerheide van de Duitse broeders over te nemen. Gezien de oorlogssituatie was het voor deze laatsten al een hele

Het Paterklooster (orde der Franciscanen) in de Bleijerheiderstraat. Het pand is gesloopt in 1967. Collectie GA Kerkrade

Café-Concertzaal-Kegelbanen Colijn (genoemd de Blie) in de Bleijerheiderstraat. Op de achtergrond is nog gedeeltelijk de oude kerk zichtbaar. Tussen dit pand en de oude kerk ligt het 'Ackenshoes'. Collectie GA Kerkrade

toer om de huizen in Duitsland zelf te verzorgen. In juni 1918 was de overname een feit en begon uiteindelijk de Nederlandse OFM-periode.

In het decennium daaraan voorafgaand was Bleijerheide sterk gegroeid vanwege het toenemend aantal mijnwerkers dat aldaar was komen wonen. In 1910 had de deken van Kerkrade al een verzoek gericht tot bisschop Drehmanns om aan de franciscanen de zielzorg in Bleijerheide over te dragen met behoud van rechten van de pastoor van de Lambertusparochie in Kerkrade en met diens goedkeuring. De feitelijke overgang tot rectoraat vond uiteindelijk in 1915 plaats, de formele bevestiging kwam in juni 1929, toen de grenzen van het rectoraat officieel werden vastgelegd.

De activiteiten van het klooster waren vooral van pastorale aard: huisbezoek, mislezen, biecht horen, preken en geestelijk adviseurschap van de vele verenigingen die Bleijerheide rijk was. Daarnaast functioneerde het van 1919 tot 1924 voor de orde als studieklooster, waar de verschillende theologische disciplines onderwezen werden.

Het was eveneens de periode, waarin ook in Bleijerheide de overgang gemaakt werd naar de moderniteit en de kerk zich steeds meer bezig ging houden met de maatschappelijke gevolgen van de toeneemende industrialisatie in de Oostelijke Mijnstreek. In 1917 kreeg het klooster een nieuwe bewoner: pater Cleophas Franken OFM (1876-1939), die in datzelfde jaar van bisschop Schrijnen een benoeming had gekregen als aalmoezenier van sociale werken in Kerkrade. Hij werd een van de naaste medewerkers van dr. Poels. Zijn komst naar Bleijerheide werd door enkele Duitse medebroeders als een voorbode gezien voor de komende Nederlandse overname en hij werd dus met enige achterdocht ontvangen, hetgeen hem verleidde tot een reactie, die hij in zijn beste Duits zou neerpennen: “Ich musz von jullie nichts mehr haben, das gansche Deutschum bin ich moe.”⁸

In 1946 werd in Kerkrade door de franciscanen het Sint-Antonius-Doctorcollege opgericht en bood het klooster te Bleijerheide onderdak aan enkele paterdocenten, vanaf 1959 aan allen.⁹ Toen het college in 1966 een nieuwe behuizing kreeg aan de Mgr. Van Gilsstraat in Kerkrade, verhuisden ook de bewoners van het klooster te Bleijerheide daarheen, omdat aan de nieuwe school een klooster verbonden was.¹⁰ Het klooster en de kloosterkapel te Bleijerheide werden gesloopt.

In 1980 vertrok de orde uit Bleijerheide. Pater Bernards was de laatste OFM-pastoor. In 1992 sloot de schoolgemeenschap aan de Mgr. Van Gilsstraat omdat er nog maar één bewoner aan de school verbonden was en zo kwam er een einde aan de aanwezigheid van de orde in Kerkrade.¹¹

Bleijerheide – CFP

De Rijnlandse onderwijzer Philipp Höver (1816-1864), geconfronteerd met de sociale ellende van het opkomende industrieproletariaat en in het bijzonder met de onmenselijke situatie, waarin de kinderen leefden, was in 1855 lid geworden van de Derde Orde van St. Franciscus van Assisi om van daaruit mee te helpen aan de leniging van de nood onder de verwaarloosde kinderen. Om aan zijn activiteiten en die van zijn medestanders vorm en structuur te geven, richtte hij in 1857 de ‘Genossenschaft der Arme Brüder vom heiligen Franziskus Seraphikus’, de Congregatio Fratrum Pauperum

Kasteel Erenstein ten tijde dat franse paters van de orde der Franciscanen op kasteel Erenstein gevestigd waren. Collectie GA Kerkrade

De kerk van de orde van de Minderbroeders (OFM) rond 1916. Links het klooster (de gevel was geheel met zinken platen bedekt), rechts het oude patronaat.

(CFP) op, die zich speciaal richtte op de mannelijke arbeidersjeugd en sociaal ontspoorde mannen zoals gevangenen, daklozen en zwervers.¹² In 1872 kreeg zijn onderneming de bisschoppelijke goedkeuring en uiteindelijk in 1910 de pauselijke. De ‘Genossenschaft’ verspreidde zich in Duitsland, Zwitserland en Nederland en richtte jongensinternaten op tot in Canada en de Verenigde Staten.¹³

In 1877 werd de behuizing in Aken vanwege de *Kulturkampf* opgegeven en trokken de broeders naar Bleijerheide, waar zij in een woning op een plek tussen de huidige Pannesheidestraat en de Nieuwstraat betrokken. In de loop van de jaren uitbouwden zij het uit tot een klooster met internaat en school en kreeg het de naam ‘St. Maria zu den Engeln’. In 1896 volgde een juvenaat, ‘Nazareth’ genaamd, waaraan gekoppeld een eigen ‘Normaalschool’ voor de onderwijzersopleiding.¹⁴ Tien jaar later werd de St. Jozefschool gebouwd. Tijdens de eerste jaren werd er alleen maar les gegeven in het Duits, later kwam er een ‘Hollandse’ klas bij. In de

R.K. Jongenspensionaat St. Maria ter Engelen in Bleijerheide. Collectie GA Kerkrade

Pater Cleophas Franken OFM (1876-1939), sinds 1917 aalmoezenier van sociale werken in Kerkrade.

Philipp Höver (1816-1864) legde de basis voor de Congregatio Fratrum Pauperum (CFP).

De foto toont de laatste fase van de afbraak van de St. Angelaschool. Collectie GA Kerkrade

klaslokalen hingen de foto's van Wilhelmina, paus Pius X en Kaiser Wilhelm vredig naast elkaar. In hetzelfde jaar waarin de (M)ULO werd opgericht (1932), verhuisde het algemeen bestuur van de congregatie naar Aken en twee jaar later deden de Duitse jongens hetzelfde. Vanwege de komst van de (M)ULO was er een ruimteprobleem ontstaan, maar meer nog gold dat Hitler-Duitsland niet kon instemmen met het feit dat Duitsers in Nederland betaalden voor de opvoeding en opleiding van hun kinderen. Het huis werd volledig Nederlands en in 1939 werd daarom een eigen CPF-provincie opgericht, die in 1958 weer onder het ressort van de Duitse provincie kwam, omdat de Nederlandse

provincie te klein geworden was.

Vanwege de terugloop van het aantal leerlingen sloot het pensionaat in 1989.¹⁵ In 2001 betrokken de overgebleven broeders een particulier huis tegenover het klooster en werd het complex verkocht aan particulieren. De gebouwen achter het klooster werden in 2005 gesloopt, de kapel kwam in 2008 in handen van de behoudende Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X (SSPX of FSSPX), de Priesterbroederschap Sint Pius X. Tussen 2008 en 2010 vertrokken de laatste broeders vanuit hun woonhuis/klooster aan Kant 67/69, dat vlakbij de kapel St. Maria ter Engelen gelegen was.

Bleijerheide – OFM - CFP

In de loop van hun gezamenlijk verblijf in Bleijerheide hebben OFM en CFP nauw met elkaar samengewerkt in het jongerenwerk dat verbonden was aan het patronaat. De paters verzorgden de eucharistievieringen in het juvenaat en het broedersklooster en hoorden er de biecht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen Bleijerheide in de frontlinie lag, vonden de broeders-CFP een gastvrij onderkomen bij hun franciscaanse geestverwanten-OFM in Heerlen. Een van de paters franciscanen-OFM trok in bij de broeders-CFP om hen behulpzaam te zijn bij hun werkzaamheden in die zo moeilijke periode. Het belang van beide kloosters voor Bleijerheide was vooral gelegen in het geven van onderwijs en het verzorgen van het pastoraat. In de loop van hun bestaan hebben de scholen onderwijs gegeven aan duizenden jongens.¹⁶ De onderwijzersopleiding leverde tot ver in Nederland leerkrachten af voor het basisonderwijs.

Pater Cleophas Franken OFM heeft zich als aalmoezenier van sociale werken niet alleen in Bleijerheide, maar in de hele Oostelijke Mijnstreek ingezet voor de sociale ontwikkeling van de mijnwerkers. Het Volkshuis in Kerkrade is er mede op zijn initiatief gekomen. Bij zijn installatie als aalmoezenier noemde hij als eerste van zijn prioriteiten de bouw van een Volkshuis in Kerkrade, dat er uiteindelijk in 1930 gekomen is.¹⁷

Kerkrade eert de franciscanen met een *Franciscanerstraat* in Bleijerheide. Laten we er maar van uitgaan dat hier zowel OFM als CFP in herinnering worden gehouden.

Noten

- 1 <https://www.kgv.nl/Franciscanen#Verder>. Geraadpleegd op 5 september 2020. Dat lemma dient herschreven te worden.
- 2 R. Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preussischen Kulturkampfes* (Aachen 1992).
- 3 J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (Assen 1968) 322.
- 4 An., 'Het Sint Antoniusklooster te Bleijerheide-Kerkrade', in: *Neerlandia Seraphica* (NS), XI (1937) 209-224 en 251-272, 211.
- 5 Het Dr. Ackensplein in Kerkrade is vernoemd naar hun broer Jan.
- 6 In datzelfde jaar (1903) vestigen zich een derde groep franciscanen (OFM) wegens de Franse anticlericale wetgeving in Kerkrade, Erenstein, waar zij tot 1925 zouden verblijven. Zij kwamen uit Parijs. Vgl. F. Hoebens, *Kloosters in Limburg* (Utrecht 2017) 264.
- 7 S. van Mil OFM, *BLEIJERHEIDE en de FRANCISCANEN 100 jaar één* (Kerkrade 1975) 23.
- 8 Van Mil (1975) 29.
- 9 NS XVI (1946) 12-13
- 10 NS XXXVI (1966) 248. Vgl. L. Grond OFM, 'Het ADC en de Franciscanen', in: *De boom is onze school. 1946-1996. 50 jaar Sint-Antonius-Doctorcollege* (Kerkrade 1996) 20-25, 25.
- 11 Variant 25 (1991) 10, 139.
- 12 De vestiging van de congregatie in Bleijerheide is onder verschillende namen bekend geworden: Broeders der Armen van de H. Franciscus; Broeders van de H. Franciscus; Arme Broeders van de H. Franciscus; Broeders Franciscanen; Broeders Franciscanen van Kerkrade; Broeders Franciscanen van Bleijerheide.
- 13 W. Kämmerer, 'Höver, Philipp', in: *Neue Deutsche Biographie* 9 (1972), 374 (Online-Version); URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118552279.html#ndbcontent>. Geraadpleegd 5 september 2020. De Höverstraat in Kerkrade is naar hem vernoemd.
- 14 Een juvenaat is de opleiding tot broeder in een congregatie.
- 15 Het pensionaat kwam in een minder goed daglicht te staan bij het verschijnen van de roman *Het Hout* van Jeroen Brouwers (2014), waarin het misbruik binnen de Katholieke Kerk, i.c. het internaat te Bleijerheide beeldend beschreven werd. Toen journalisten abusievelijk bij de provinciaal van de franciscaanse provincie (OFM) in Utrecht om 'uitleg' kwamen vragen, sprak deze de laconieke woorden: "Het zijn niet alle hondjes die fikkie heten.", daarbij wijzend op het onderscheid tussen OFM en CFP.
- 16 Het onderwijs aan meisjes werd vanaf 1902 in Bleijerheide – Kerkrade verzorgd door de zusters Ursulinen in een concertzaal aan de Pannesheiderstraat, het daarop volgende jaar werd de Angelaschool geopend en ingezegend door Deken Deutz, daarbij geassisteerd door een Duitse en een Franse pater. Van Mil (1975) 50.
- 17 *Het Centrum*, 7-3-1917. *Limburgsch Dagblad*, 7-11-1930. Enigszins cynisch merkte het socialistische blad *Het Volk* op, dat de bouw gesponsord werd door Brands brouwerijen. *Het Volk*, 6-2-1930.

De postbezorging van Heerlen naar Maastricht en omgekeerd in 1785

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van *MijnStreek* en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio.

Heerlen

Geleenhof

Waar de technische mogelijkheden om berichten te versturen op de dag van vandaag niet meer op de vingers van een hand te tellen zijn, en dat ook nog eens over de hele wereld in een tijdsbestek van slechts enkele luttele seconden, was men in de achttiende eeuw en de eeuwen daarvoor geheel aangewezen op brieven. Omdat het overgrote deel van de bevolking toen ongeletterd was en dus geen brieven kon schrijven noch lezen zal echter het aantal te bezorgen brieven in die tijd heel beperkt zijn geweest. Van de te versturen brieven kon de snelheid van bezorgen worden verhoogd door gebruik te maken van koeriers. Het waren met name de hoogste bestuurlijke instanties in de Republiek, zoals de Staten-Generaal en de Raad van State in Den Haag, die daar soms gebruik van maakten.

Dat neemt niet weg dat Van Hommerich in 1950 stelde dat uit de notulen van de Banksvergadering van 11 september 1753 kon worden opgemaakt dat er halverwege de achttiende eeuw in Heerlen toch al sprake was van een officiële en regelmatige postdienst.¹ Op die datum werd namelijk Manes Beers door de Heerlense schepenvank als postbode benoemd tegen een vast salaris. Volgens Van Hommerich bestond er toen ook al een postdienst tussen Heerlen en Sittard en Heerlen en Aken en omgekeerd. Ook de internationale postonderneming van de familie Von Thurn und Taxis, die zorgde voor de Duitse post, deed Heerlen aan. Bij de Geleenhof aan de Valkenburgerweg in Heerlen werden door deze postonderneming de postpaarden gewisseld. In deze bijdrage wordt met behulp van een document uit het schepenvankarchief van Heerlen uiteengezet hoe de postbezorging van Heerlen naar Maastricht en omgekeerd in 1785 door de sche-

penbank werd geregeld.² Waarschijnlijk is dit een belangrijke postroute geweest via welke Heerlen niet alleen was verbonden met Maastricht, maar ook met belangrijke plaatsen buiten Maastricht waaronder Den Haag. Vast staat namelijk dat post voor Heerlen uit Den Haag, bijvoorbeeld van de Staten-Generaal, de Raad van State of de Staatse Raad van Brabant, aankwam in Maastricht op het zogenaamde '*Hollandsche postcomptoir*'. In Maastricht was ook nog een '*Keyzerlijk postcomptoir*' waar de Oostenrijkse post en dus de post uit Brussel aankwam. Post bestemd voor Heerlen, zoals straks zal blijken, moest door de postbode van Heerlen bij die postkantoren worden opgehaald.³

Aanstelling van de Heerlense postbode Christiaan van den Esschen

Op 26 juli 1784 waren bij de schepenvank klachten binnen gekomen over de postbode Peter Stahr. Dat was overigens niet de eerste keer dat er tegen Peter Stahr klachten waren ingediend. In 1777 was hij vanwege plichtsverzuim door de schepenvank al eens ontslagen als bedelvoogd.⁴ Daarna was hij in 1780 aangesteld als postbode en belast met de wekelijkse postdienst op Maastricht. De in 1784 tegen hem ingediende klachten als postbode waren voor de schepenvank echter een reden om de vijfenvijftigjarige Peter Stahr opnieuw te ontslaan. Om aan de kost te komen ging hij daarna als dagloner aan de slag.⁵ Dat betekende dat er voor de postdienst van Heerlen op Maastricht een vacature was waarvoor een nieuwe postbode moest worden aangesteld en dat werd Christiaan van den Esschen. Hij kreeg voor zijn postbezorging een jaarlijks traktement van tien

In de Geleenhof werden lange tijd de paarden voor de postdienst van Thurn und Taxis gewisseld. Hier een driespan bij deze hoeve in 1928. Foto: Rijckheyt

pattacons of veertig gulden. Daarvoor moest hij wel onder ede beloven dat hij zich zou houden aan de voor zijn ambt samengestelde instructies die hem bij zijn aanstelling door de secretaris van de schepenbank zouden worden voorgelezen.

Op 14 september 1785 vond voor de schepenbank van Heerlen de beëdiging van Christaen van den Esschen plaats. Nadat hem de instructies waren voorgelezen legde hij de eed af in handen van de schepen Cornelis Swildens uit Voerendaal. Opvallend daarbij was dat de nieuwe postbode de overeenkomst tekende met een kruisje, *'want schrijven onervaren'* stond erbij, met andere woorden hij kon niet schrijven. Aangenomen mag worden dat hij wel kon lezen want anders zou de postbezorging voor hem wel met problemen gepaard kunnen gaan, temeer omdat brieven die uit Maastricht kwamen ook nog eens in het Frans konden zijn geschreven.

Voor Christaen van den Esschen, gehuwd met Catharina Scheepers, betekende de verwerving van het postbodeambt dat hij van nu af aan een vaste baan had. Misschien is dat de reden geweest dat hij op 5 juli 1785 van een zekere Magdalena Ritzen een huis, schuur, stal, mesthof met weide en koolhof kon huren gelegen aan de Wegescheyd in Heerlen.⁶ Op 21 februari 1787 kocht hij zelfs een huis met recht van mest- en koolhof. De verkopers waren Joannes Bogmans en Nicolaes Nijssen.⁷

Instructies

Bij zijn aanstelling kreeg Christaen van den Esschen een lijst mee met maar liefst tweeëntwintig instructies getiteld: *'Instructie voor den Banks weekentlijken Postbode, gaende al hier van Heerlen op Maestrich'*. Bij zijn aanstelling was hem die lijst door de secretaris van de schepenbank voorgelezen. In het vervolg van deze paragraaf worden die instructies samengevat.

Het eerste dat de nieuwe postbode moest doen als hij in Maastricht kwam, was in Maastricht of in Wijk een huis of herberg aanwijzen waar hem de brieven en andere poststukken bestemd voor Heerlen konden worden bezorgd. Met andere woorden, wie in Maastricht post had voor Heerlen diende die post af te leveren in het huis of de herberg die door de postbode was aangewezen.

In de vier zomermaanden, mei tot en met augustus, diende hij iedere week twee keer naar Maastricht te gaan, namelijk op woensdag en zaterdag. In alle overige maanden alle weken een keer, namelijk alleen op zaterdag. Zonder toestemming van de schepenbank mocht hij van dat schema niet afwijken. Deed hij dat wel dan kostte hem dat een vierde deel van zijn jaarlijkse traktement.

In de vier genoemde zomermaanden moest hij 's morgens zo vroeg van huis vertrekken dat hij zeker om acht uur al in Maastricht was. Gaan we met Bachienne ervan uit dat de afstand tussen Heerlen Maastricht vier uur gaans was dan betekende dat, dat de postbode al zo rond een uur of vier in de ochtend uit Heerlen moest vertrekken.⁸ Daarbij moest hij in die vier zomermaanden 's middag om drie uur weer uit Maastricht vertrekken naar Heerlen. In de maanden maart, april, september en oktober moest hij eveneens om acht uur in Maastricht zijn, maar dan moest hij daar 's middag om twee uur weer vertrekken. In de vier wintermaanden, januari, februari, november en december, mocht hij 's morgens wat later in Maastricht zijn, namelijk om negen uur. Met streng winterweer en dicht besneeuwde wegen lijkt dat te voet een zware opgave te zijn geweest. 's Middags moest hij dan om half een weer uit Maastricht vertrekken naar Heerlen.

Bij aankomst in Maastricht moest hij terstond de brieven die voor Maastricht waren bestemd in Maastricht bezorgen. Hij hoefde echter niet de antwoorden op die brieven op te halen. Die moesten worden afgeleverd in het huis of de herberg die hij als postbode daarvoor in Maastricht of Wijk had aangewezen. De postbode mocht namelijk op geen enkele manier worden gehinderd om weer op tijd uit Maastricht te vertrekken. Kortom, het met de postbode afgesproken urenschema werd streng gehandhaafd. Zo mocht ook het totale ge-

Prent Thurn und Taxis: De postdienst van Thurn und Taxis verzorgde de internationale post. Anders dan de Heerlense postbode mocht deze de post per paard bezorgen. Ets op Flugblatt Westfälischer Frieden 1648. Bron: Wikimedia

wicht aan brieven en poststukken van Heerlen naar Maastricht en omgekeerd geen reden zijn om van het vastgestelde urenschema of van de andere over-eengekomen instructies af te wijken. Met andere woorden, hoe zwaar de totale last aan brieven en poststukken ook was, het met hem afgesproken urenschema was onverbiddelijk. Ook moest hij bij het *'Keyserlijke en het Hollandsche Postcomptoir'* in Maastricht langs gaan om te kijken of daar geen post was voor Heerlen.

Bij zijn terugkomst in Heerlen, in de vier zomer-maanden zal dat zo rond een uur of zeven uur 's avonds zijn geweest, in de maanden maart, april, september en oktober zo rond een uur of zes en in de vier wintermaanden zo rond een uur of half vijf. Hij moest hij de brieven die waren bestemd voor het dorp van Heerlen onmiddellijk bezorgen. De brieven die waren bestemd voor gehuchten of huizen buiten het dorp mocht hij echter de volgende dag bezorgen. Volgens de eerder aangehaalde Van Hommerich kreeg hij voor die bezorging de beschikking over een *'tourkarre'*, waarschijnlijk een klein karretje op wielen.

Voor de onbezwaarde brieven van Heerlen naar Maastricht en omgekeerd mocht hij een stuiver aan postgeld tellen. Dat kwam dus bovenop zijn traktement. Voor de bezwaarde brieven, zeg maar de poststukken, mocht hij een bedrag tellen naar evenredigheid. Voor de brieven die hij in de gehuchten van de Heerlense schepenbank moest bezorgen mocht hij boven op die ene stuiver twee à drie stui-

vers extra vragen, zeker als die gehuchten of huizen aan de uiterste grens van de schepenbank waren gelegen, bijvoorbeeld in Nieuwenhagen, maar niet meer.

Brieven die waren bestemd voor de gerechten, uitgezonderd brieven in proceszaken, brieven voor de luitenant-hoofdofficieren en brieven voor de rentmeester der domeinen en geestelijke goederen mr. Van Panhuys moest hij gratis bezorgen.⁹ Dat gold ook voor de brieven van deze instanties of personen naar Maastricht. Bij de secretaris van de Heerlense schepenbank moest hij altijd vragen of er brieven voor het gerecht waren.

Hierbij dient te worden aangetekend dat de postbode in Heerlen niet werd belast met de postbezorging van de schriftelijke convocaties voor de vergaderingen van de schepenbank. Dat werd door de gerechtsbode gedaan.

Brieven die waren bestemd voor Voerendaal moest de postbode deponeren bij Johannes Smeets aan de Linde te Kunrade. Aan Johannes Smeets moest hij tevens vragen of er geen brieven voor Maastricht waren.

In Heerlen moesten de voor Maastricht bestemde brieven of poststukken bij de postbode aan huis worden afgeleverd. Dat kon tot tien uur 's avonds. Hij hoefde die brieven overigens niet zelf in ontvangst te nemen. Dat mocht ook iemand anders voor hem doen. Bij ziekte moest de postbode zelf voor een betrouwbare vervanger zorgen, waarbij hij moest oppassen dat dit geen dronkaard was. Dat dit laatste apart bij de instructies werd aangetekend zal

Het in 1867 toegekende gemeentewapen van Heerlen met de beeltenis van St. Pancratius. Collectie Rijkcheyt

Waszegel van met het wapen van de Heerlense schepenbank. Collectie Rijkcheyt

ermee te maken hebben gehad dat voorgangers van Van den Esschen, misschien wel Peeter Stahr, onderweg van Maastricht naar Heerlen, zeker als het in de zomer erg warm was, nog wel eens de kroeg in waren gedoken om hun dorst te lessen met alle gevolgen van dien.

Als teken van zijn postbodeambt kreeg de postbode een koperen schildje met daarop een afbeelding van St. Pancratius of het wapen van de schepenbank. Tijdens zijn werkzaamheden moest hij dat schildje op de linker borstzijde bevestigen.

Beschouwing

Uit de instructies die de postbode Christiaen van den Esschen in 1785 van de Heerlense schepenbank ontving, kan worden opgemaakt dat het postbodeambt in die tijd fysiek een heel zwaar beroep moet zijn geweest. Werkdagen van meer dan zestien uur zullen regelmatig zijn voorgekomen, zeker in de zomermaanden als hij twee keer per week naar Maastricht moest. Hij zal op zo'n dag rond een uur of vier 's morgens uit Heerlen zijn vertrokken waar hij dan rond zeven uur 's avonds weer met de voor Heerlen bestemde post terugkeerde. Maar de werkdag was voor hem dan nog niet ten einde. Dan moest eerst nog de post bestemd voor het dorp van Heerlen worden bezorgd.

Waarschijnlijk heeft Christiaen van den Esschen dit ambt uitgeoefend tot het begin van de Franse Tijd in 1795, en dat naar tevredenheid van de schepenbank. Op voorstel van de schout werd hem om de twee jaar namelijk 'een paar steevels', laarzen dus, van 12 gulden toegezegd. Uitzonderlijk was dat echter niet. De schutbodes van Heerlen kregen namelijk ieder jaar een paar schoenen en camachen. Na 1795 werd het hele postsysteem door de Fransen anders georganiseerd.

Noten

- 1 L. van Hommerich, 'Heerlense Postdiensten', *Bulletin van de Historische Kring Het Land van Herle* 1 (1950) 17-18.
- 2 Rijkcheyt Heerlen, Schepenbank Heerlen, inv.nr.: 4.
- 3 Volgens Ubachs en Evers was er in Maastricht ook een Luiks Postkantoor dat onder toezicht stond van de prins-bisschop van Luik. In de postinstructies van de Heerlense postbode wordt dit postkantoor echter niet genoemd. Zie: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) 418-419.
- 4 De bedelvoogd of bedeljager was namens het schepenbankbestuur belast met de opsporing van vreemde bedelaars en vagebonden.
- 5 J. Horst, 'Uit de historie der oude huizen te Heerlen', *Bulletin van de Historische Kring Het Land van Herle* 2 (1952) 26-27.
- 6 Rijkcheyt Heerlen, Notarieel archief, inv.nr.: 116, aktenr.: 108 (Archief van notaris J.B. van Cotzhuijsen).
- 7 Rijkcheyt Heerlen, Notarieel archief, inv.nr.: 116, akte.nr.: 26 (Archief van notaris J.B. van Cotzhuijsen).
- 8 W.A. Bachiene, *Beschryving der Vereenigde Nederlande; Vyfde Deel* (Amsterdam en Utrecht), 1051.
- 9 Mr. Willem Hendrik van Panhuys had in Maastricht een rentmeesterskantoor en woonde tijdens de late zomermaanden altijd op kasteel Haeren in Voerendaal.

Karel Belderbusch, heer van Terworm (1749-1826)

Zijn politieke geschriften tijdens de Eerste Coalitieoorlog

LAMBERT JACOBS

Dr. L.J.C.H. Jacobs is historicus met specialiteit 18e eeuw en oud-docent geschiedenis.

De gebeurtenissen die in Frankrijk vanaf mei 1789 plaatsvonden zouden niet alleen de Franse samenleving op zijn kop zetten en ingrijpend veranderen, maar ook die van de meeste andere Europese landen en volkeren. De Franse koning Lodewijk XVI had machteloos moeten toezien hoe onder zijn volk de onvrede tot uitbarsting was gekomen en de ene revolutionaire verandering na de andere doorgevoerd werd. Daarbij waren vele doden gevallen onder de adel en de geestelijkheid, de twee standen die gehaat werden vanwege hun privileges en hun rijkdom. Naar het buitenland gevluchte edelen wilden een einde maken aan de revolutie in hun land en vormden onder de leiding van Louis de Bourbon-Condé, een neef van de koning, een legermacht. De Oostenrijkse keizer en de Pruisische koning verklaarden klaar te staan om de macht van de Franse koning te herstellen en riepen andere vorsten op om hen daarin te steunen. Toen zij weigerden om hun militair bondgenootschap te ontbinden verklaarde de revolutionaire Franse regering hen op 20 april 1792 de oorlog en begon de eerste van de zogenaamde Zeven Coalitieoorlogen. Tot 1815 zou er in Europa praktisch onafgebroken oorlog gevoerd worden.

In de Eerste Coalitieoorlog (1792-1797) werd de persoon die het onderwerp van dit artikel is, Karel Leopold Belderbusch (zie afbeelding 1), een van de adellijke slachtoffers van de Franse Revolutie. Hij verzette zich echter met succes tegen zijn gevangenneming en het dreigende verlies van zijn omvangrijke bezittingen en was zelfs op de langere duur in staat om in de nieuw ontstane situatie zijn maatschappelijke positie te herstellen en zelfs te verbeteren. Tijdens de oorlog had hij in een viertal publicaties aan de oorlogvoerende mogendheden voorstellen gedaan om zo snel mogelijk een einde te maken aan de oorlog.

Portret van de op Terworm geboren Karel Leopold Belderbusch (1749-1826). Collectie: Stadthistorische Bibliothek Bonn

De familie Van der Heijden genaamd Belderbusch

Op 8 oktober 1749 werd in de kerk van Montzen, een dorpje ten zuiden van Vaals in het oude hertogdom Limburg, Karel Leopold Maria Anton baron Van der Heijden genaamd Belderbusch ten doop gehouden. Hij dankte zijn doopnaam *Maria* aan zijn grootmoeder Maria Belderbusch-van Westrem die als zijn meter optrad. De drie andere doopnamen aan zijn oom Caspar *Anton* Belderbusch die ook de twee andere peetooms vertegenwoordigde namelijk *Carl* Theodoor van Beieren (Wittelsbach), keurvorst van de Palts en Wiric *Leopold* von Steinen, landcommandeur van de balijs Alden Biesen van de Duitse Orde.

Oom Caspar Anton behoorde ook tot deze geestelijke ridderorde en zou in 1766 Von Steinen opvolgen

Het kasteel Streversdorp (lokale naam: de Graaf) in Lontzen. Foto: Walter Uitterhoeve, Voerendaal

Kopergravure van de Clemenshof van Nikolaus Mettely naar Johann Martin Metz, ca. 1760, Collectie: Stadtarchiv Bonn, Graphische Sammlung

als landcommandeur van Alden Biesen, de hoofdzel van de Duitse orde in het land van Maas en Rijn. Vanaf datzelfde jaar 1766 was hij bovendien als eerste minister van de keurvorst/aartsbisschop van Keulen tot zijn dood in 1784 de machtigste man in dit aartsbisdom. De komst van Karel Leopold in de wereld was dus ook een opname in de gelederen van machtige mannen in het land van Maas en Rijn. Karel Leopold behoorde niet alleen tot een invloedrijke en machtige, maar ook tot een zeer rijke familie. Na de dood van zijn vader in 1776 kwam hij als oudste van drie zonen op 28 jarige leeftijd in Montzen in het bezit van het kasteel Streversdorp – ook wel Graaf genoemd – en bij Heerlen werd het kasteel Terworm zijn eigendom. Tot het bezit van Terworm behoorden de hoeses Ten Driesch, Eyckholt, Geleenhof, het Jan Scheynleen en Gitsbach evenals het adellijk goed Onderste Douvenrade. Na zijn dood bestond het bezit Terworm buiten het kasteel uit een molen, acht boerderijen en ruim 267 hectares landbouwgrond. In het oude hertogdom Limburg bezat hij verder nog het kasteel Stockem bij Eupen en de hoeve Bexenhof in Belven bij Wallhorn. In het

aartsbisdom Keulen behoorde tot zijn nalatenschap o.a. het kasteel Miel en de riddergoederen Klein-Altendorf en Plittersdorf, alle gelegen in de omgeving van Bonn, de residentie van de keurvorst.

Het merendeel van zijn bezittingen lag dus in het oostelijk deel van Zuid-Limburg en op het grondgebied van de huidige gemeente Plombières vlak over de grens in België. Zijn maatschappelijke carrière begon echter in Bonn. Na zijn rechtenstudie in Göttingen werd hij in 1767 dankzij zijn oom Caspar opgenomen in de Hofrat, het bestuursorgaan van het keurvorstendom waarin zijn oom domineerde als eerste minister. In 1772 trouwde hij met Franziska von Ullner Dieburg. Het paar kreeg van de machtige oom de Clemenshof, (ook wel Belderbuscherhof genaamd) als woning. Het gold als een van de mooiste, zo niet het mooiste paleis van Bonn (zie afbeelding).

Al snel echter ontstonden er spanningen tussen oom en neef. De levenswijze van het echtpaar – er zou sprake geweest zijn van partnerruil met een ander adellijk koppel, de graaf en gravin von Taxis – werd zo aanstootgevend gevonden dat Karel in 1779 als het ware werd verbannen en als gezant van Keulen naar Parijs werd gestuurd. Men kan oom Caspar er echter niet van verdenken uit overdreven preutsheid gehandeld te hebben. Het was algemeen bekend dat Caroline von Satzenhoven, een zus van Karels moeder en abdis van de adellijke Adelheidis-abdij in Vilich, zijn maitresse was. Ook aartsbisschop Maximiliaan Frederik van Königsegg-Rothenfels nam het niet zo nauw met de celibaatsverplichting en er werd van hem gezegd dat ‘vrouwen hem meer bevielen dan zijn brevier’. Het hofleven in Bonn werd meer gekenmerkt door lichtzinnigheid en losse zeden dan door preutsheid.

Grand seigneur in Parijs

De verbanning naar Parijs beviel Karel Leopold zo goed dat hij er tot het einde van zijn leven grote delen van het jaar verbleef. Hij woonde er dan in de Rue neuve des Maturins 1. Als ambassadeur van Keulen werd hij in 1780 door zijn oom en door koningin Marie Antoinette van Frankrijk betrokken bij de pogingen om Maximiliaan Frans, de jongste zoon van keizerin Maria Theresia, benoemd te krijgen tot coadjutor van Keulen en tot bisschop van Münster. Marie Antoinette had de Franse ambassadeur op het hart gedrukt om in Keulen over te brengen dat de benoeming, waartegen vooral in het kathedrale kapittel tegenstand bestond, de Franse koning en haarzelf zeer welgevallig zouden zijn. Na de geslaagde benoeming heeft Karel Leopold de aartshertog de schriftelijke felicitaties van Marie Antoinette overgebracht. Tijdens de ontvangst van

het corps diplomatique in Versailles op 10 augustus 1780 heeft Marie Antoinette Belderbusch nadrukkelijk en voor iedereen waarneembaar haar erkentelijkheid laten blijken voor zijn aandeel in deze operatie. Oom Caspar ontving vanuit Wenen naast een met briljanten bezette snuifdoos en een gratificatie van maar liefst f 100.000,- voor hemzelf en zijn drie neven de adellijke titel van Rijksgraaf.

Karel Leopold had persoonlijk ook goede relaties met de machtigste man aan het Weense hof: staatskanselier Wenzel rijksvorst von Kaunitz en met diens ambassadeur in Parijs Florimond graaf Mercy-Argenteau, streekgenoot van Belderbusch want hij werd in Luik geboren.

Het mondaine leven in Parijs beviel Karel zo goed dat hij, nadat de nieuwe keurvorst van Keulen, de eerder genoemde Maximiliaan Frans van Oostenrijk in 1785 zijn benoeming niet voortzette, ambteloos in de Franse hoofdstad bleef wonen. Met het uitbreken van de Eerste Coalitieoorlog in 1792 moest hij, onderdaan van de Oostenrijkse vijand, noodgedwongen zijn Parijse woning verlaten. Zijn huis werd doorzocht en de inboedel in beslag genomen. Hij woonde na zijn vertrek uit Frankrijk afwisselend op de kastelen Terworm en Miel. Vooral Terworm was, en werd later nog meer, zijn geliefde buitenverblijf. Met de komst van de Franse legers in het gebied tussen Maas en Rijn vluchtte hij op 13 oktober 1794 de Rijn over. Hij kwam op de *Liste des émigrés* te staan omdat hij zonder geldig paspoort Frankrijk verlaten had. Terugkeer zou leiden tot gevangenneming en mogelijk de doodstraf en al zijn goederen werden geconfisqueerd. Dankzij de tussenkomst van invloedrijke personen zoals François Barthélemy, de Franse ambassadeur in Zwitserland, en zijn eigen pleidooien waarin hij benadrukte enkel voor het oorlogsgeweld gevlucht te zijn en dat hij altijd een vriend van Frankrijk was geweest, werd hij op 27 maart 1795 geschrapt van de *Liste des émigrés*. Het zou nog tot 1797 duren voordat Belderbusch kon terugkeren naar zijn Parijse woning. Tot dan leidde hij een zwervend bestaan buiten Frankrijk en de veroverde gebieden en deed hij een viertal publicaties het licht zien waaruit zijn betrokkenheid bij de oorlog bleek en vooral zijn overtuiging dat er zo snel mogelijk een vreedzaam einde aan het oorlogsgeweld moest komen. Voor de wijze waarop dit moest gebeuren had hij zijn eigen ideeën en voorstellen.

Belderbuschs adviezen om de Franse opmars te stuiten

Tijdens de succesvolle campagne die de Fransen vanaf het najaar 1793 in de Zuidelijke Nederlanden voerden, had Belderbusch in Keulen nog voor zijn vlucht over de Rijn *Observations sur les affaires du*

Het huidige Terworm in wintertooi. Foto: Roelof Braad, Heerlen

Het 'paleis' gebouwd door Caspar van der Heyden gen Belderbusch in Miel bij Bonn. Foto: Walter Uitterhoeve, Voerendaal

temps gepubliceerd. In dit 78 pagina's tellende geschrift in octavo formaat adviseerde hij de Oostenrijkse keizer Frans II om het logge en tot behoud geneigde bestuursapparaat van het keizerrijk te hervormen tot een krachtadig en slagvaardig bestuur onder de leiding van een premier à la William Pitt de Jongere, de krachtige Engelse Prime Minister van dat moment. Voorts zou de keizer naar zijn mening tot vergroting en versteviging van zijn keizerlijke macht steun moeten zoeken bij zijn onderdanen door de afzonderlijke delen van zijn rijk te bezoeken.

Er moest snel tot de vorming van een groot leger worden overgegaan dat niet bestond uit huurlingen maar uit dienstplichtige jongemannen zoals de Fransen dat met de *levée en masse* gedaan hadden. Bij gevolg voerden dezen nu met succes campagne in de Zuidelijke Nederlanden met een leger van ruim 300.000 man. Voor de financiering van deze legermacht deed hij de keizer een ander idee van de

Franse revolutionairen aan de hand: het assignatenstelsel. Hij schatte in dat de oorlog hooguit twee jaar zou duren en dat daarvoor een bedrag nodig was van hooguit 80 miljoen gulden. De assignaten, door hem staatspapieren genoemd, zouden door de centrale regering moeten worden uitgegeven, maar de standenvergadering van elk rijksdeel zou een deel ervan als hypotheek op zich moeten nemen. Vermogende particulieren zouden vervolgens uitgenodigd moeten worden in te schrijven op de hypotheek van hun gewest en met (een deel van) hun bezit als achterborg dienen. Het eerstvolgende jaar kon dit systeem van staatspapieren nog niet succesvol werken en daarom was er een extra belastingheffing nodig. Hij noemde daarvoor geen concreet bedrag, wel stelde hij dat de geestelijkheid gezien haar grote rijkdom daaraan voor een derde deel moest bijdragen.

In welke mate de keizer en zijn ministers deze adviezen serieus hebben genomen is onbekend. De realiteit was dat de Oostenrijkers met hun legermacht, die gecombineerd met die van Pruisen en andere bondgenoten uit 350- à 400.000 man bestond, de opmars van het Franse volksleger van circa 500.000 man niet hadden kunnen tegenhouden. In oktober-november van 1794 hadden de Fransen de Zuidelijke Nederlanden en de westelijke Rijnsoever veroverd. De Duitse Rijksdag besloot daarop dat Pruisen en Oostenrijk gezamenlijk met Frankrijk in overleg moesten treden om tot een vredesregeling te komen. Oostenrijk voelde daar niet veel voor en traineerde de onderhandelingen. Pruisen sloot op 5 april 1795 voor zichzelf en de Noord-Duitse staten met Frankrijk de Vrede van Bazel. Hierin stond Pruisen onder andere zijn gebieden op de westelijke Rijnsoever aan Frankrijk af. Veel Duitse staten zagen dit verdrag als Pruisisch verraad aan het Heilig Roomse Rijk.¹

Het vredesplan: Herverdeling van de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland

Sprak Belderbusch in zijn eerste geschrift nog geestdriftig over de mogelijkheden en modaliteiten voor alle Duitse landen om gezamenlijk de Franse opmars tegen te houden, in zijn tweede geschrift, *Modification de status quo ou impromptu du paix*, richtte hij zich op de vredesonderhandelingen die na de nederlagen moesten plaatsvinden. Als plaats van publicatie vermeldt hij enkel Zwitserland, waarschijnlijk Bazel. Het tijdstip van publicatie moet ná de gelijknamige Vrede liggen aangezien hij schreef over de noodzakelijke terugkeer van Pruisen op de 'conventionele weg' en bedoelde daarmee naar mijn mening dat de Alleingang van Pruisen om in Bazel vrede met Frankrijk te sluiten in strijd was met de opdracht van de Rijksdag om samen met Oosten-

rijk vrede met Frankrijk zien te bereiken. Verder vermeldde hij dat in Frankrijk na het Schrikbewind van Robespierre c.s. gelukkig een scheiding der machten had plaatsgevonden. Dit gebeurde met de ratificatie van de nieuwe grondwet door de Nationale Vergadering op 22 augustus 1795. Het meest waarschijnlijke tijdstip van publicatie lijkt mij bij gevolg september-oktober 1795 te zijn geweest.

In 96 pagina's, wederom van het formaat octavo, gaf Belderbusch allereerst een analyse van de politieke situatie in Europa anno 1795 en benadrukte hij de noodzaak van een algehele Europese vredesregeling. Naar zijn mening was zijn vredesvoorstel gezien de politieke omstandigheden het best mogelijke. Hij was ervan overtuigd dat het oorlog voorgoed zou uitbannen, in ieder geval tussen Frankrijk en Oostenrijk en het Heilig Roomse Rijk.

De kern van zijn voorstel was de herverdeling van de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden, het prinsbisdom Luik en de gebieden op de linker Rijnsoever. Hij ging daarbij uit van het verlies van de wereldlijke macht van de bisschoppen. In hoofdlijnen kwam het erop neer dat aan Frankrijk Vlaanderen ten westen van de Schelde, Luxemburg en het gebied tussen Namen en de Franse grens toebedeeld werd; aan de Oostenrijkse keizer het hertogdom Brabant en het gebied op de linker Maasoevers, inclusief Luik en Maastricht. Voor de keurvorst van de Palts werden gebieden verwisseld en ter compensatie van de Oostenrijkse verliezen in de Zuidelijke Nederlanden moest hij een groot deel van Beneden Beieren (tot aan de Iser) aan Oostenrijk afstaan. In ruil daarvoor kreeg hij de Franse veroveringen tussen Maas en Roer. De onafhankelijkheid van de kleine wereldlijke staatjes in dit gebied bleef bestaan. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kreeg Oostenrijks-Gelre (Roermond c.a.) ter compensatie van het verlies van Maastricht en het Land van Valkenburg. Verder moest Oostenrijk in Brabant een strikte neutraliteit handhaven en Frankrijk moest de vrije vaart op de Schelde garanderen en Antwerpen als een vrije havenstad erkennen.

Deze vredesregeling zou voor alle betrokken landen en hun vorsten alleen maar voordelen hebben. Voor Frankrijk was de veiligheid met deze regeling gegarandeerd, immers tot aan de Rijn had het geen sterke vijand meer. Oostenrijk hoefde in de toekomst minder oorlog te voeren en kon zich helemaal richten op de verbetering van het eigen interne bestuur. Door de neutraliteitsverklaring was inmenging van Frankrijk voorkomen. Het gebied van de keurvorst van de Palts en die van de andere Duitse landen op de westoever van de Rijn waren trouwens door de neutraliteitsverklaring van Brabant ook beschermd. Het afstaan van Maastricht bracht Holland, zoals

hij de voormalige Republiek consequent noemde, niet in gevaar en het bespaarde het land grote kosten. Het kon zijn vloot versterken. Want, zo betoogde hij, het ging anders zijn ondergang tegemoet met de kapitaalleningen aan Engeland terwijl dat land Holland tegelijkertijd beroofde van zijn kolonies en handel.

De Franse ambassadeur in Zwitserland, de al eerder genoemde Barthélemy, was op de hoogte van Belderbuschs voorstel. Hij schreef namelijk in de reeds eerder genoemde brief van 5 mei 1795 aan het ministerie van buitenlandse zaken dat Belderbusch een ‘grande idée’ had dat hij in Wenen bekend had gemaakt en dat hij de Oostenrijkse regering had voorgelegd om vrede met Frankrijk te sluiten.² De derde publicatie, *Lettres sur la Paix*, werd in Parijs uitgegeven. De vier brieven zijn gedateerd tussen 18 oktober en 14 december 1796. De eerste drie zijn vanuit Bazel geschreven en de laatste vanuit Frankfort. De schrijver maakte zich in deze brieven niet bekend, maar hij had ze geschreven aan een vriend in Parijs, die eveneens anoniem bleef. Twee van deze brieven werden afgedrukt in het koningsgezinde dagblad *Nouvelles Politiques nationales et étrangères*.³

De brieven zijn geschreven in de periode dat James Harris, lord Malmesbury, in Parijs was om te proberen een vredesregeling tussen Groot-Brittannië en Frankrijk tot stand te brengen. In zijn eerste brief was Belderbusch nog hoopvol over een goede afloop van deze besprekingen, maar allengs hadden berichten uit de pers hem duidelijk gemaakt dat beide partijen niet tot elkaar zouden komen. De Franse regering, het Directoire, liet op 18 december 1796 Lord Malmesbury weten dat het niet kon ingaan op zijn eindvoorstel om alle veroverde gebieden, met name België, terug te geven aan Oostenrijk en om akkoord te gaan met de overdracht van een groot aantal Hollandse kolonies aan Groot-Brittannië. De vredesbesprekingen waren daarmee ten einde en Harris werd vriendelijk doch dringend verzocht om Frankrijk te verlaten.⁴ Het laatste geschrift *La paix du continent comme acheminement à la paix générale seul moyen de*

conserver l'équilibre de l'Europe was in Zwitserland uitgegeven. Het 18 pagina's eveneens op octavopapier gedrukte werk was ongedateerd, maar uit de tekst valt op te maken dat het tussen 27 december 1796 en 18 april 1797 gepubliceerd is. De kern van het verhaal was wederom zijn verdelingsplan voor de Zuidelijke Nederlanden. Het heeft niet mogen baten. Bij Leoben, een stad in Stiermarken, vier dagmarsen verwijderd van Wenen, had op 18 april 1797 de definitieve nederlaag van Oostenrijk plaats. Met het Verdrag van Leoben deed Oostenrijk formeel afstand van België aan Frankrijk. De gehele Zuidelijke Nederlanden bleven als de negen Belgische departementen aan Frankrijk. Een half jaar later zou de Oostenrijkse keizer in een geheim artikel van de Vrede van Campo Formio ook nog beloven om zich als leider van het Heilig Roomse Rijk in te zetten voor de overgave aan Frankrijk van diens veroveringen op de linker Rijnsoever.

Tot slot

Uit zijn publicaties blijkt dat Belderbusch uitstekend op de hoogte was van de politieke en militaire ontwikkelingen in de periode 1792-1797. Zijn voorstel voor een krachtig verzet van de kant van het Heilig Roomse Rijk onder een sterk leiderschap van de Oostenrijkse keizer tegen de Franse agressie en later zijn idee over de wijze waarop een blijvende vrede tot stand kon worden gebracht waren echter niet levensvatbaar. De belangen van de grote en minder grote mogendheden liepen daarvoor te zeer uiteen. Toch is het opmerkelijk dat de Oostenrijkse keizer hem begin mei 1795 met een geheime opdracht naar Parijs had gezonden. Dit was enkele dagen voordat Barthélemy aan het ministerie van buitenlandse zaken in Parijs geschreven had dat Belderbusch Wenen van zijn ideeën op de hoogte had gebracht van zijn interessant idee. Helaas kan ik over de inhoud van deze zending niets mededelen, maar het lijkt aannemelijk dat Belderbusch in Parijs op zijn minst op eigen titel ook over zijn eigen vredesplan gesproken heeft.⁵

Noten

- 1 Walter Fürnrohr, 'Der Immerwährende Reichstag zu Regensburg. Das Parlament des Alten Reiches, Zur 300-Jahrfeier seiner Eröffnung 1663', in: *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, 103 (1963) 217.
- 2 Archives Nationales, F/7/5611, Police générale. Les Émigrés de la Révolution française, Belderbusch, Charles, 15.
- 3 Brief van 8 november in nr. 55, 15 november 1796, 218-219; brief van 30 november in nr. 72, 2 december 1796, 286-287; Wikipedia.fr., Jean Baptiste Antoine Suard.
- 4 Archives Nationales, AF/III/* / 6, Archives du Directoire exécutif. Édition des procès-verbaux et inventaire sélectif des autres catégories de documents (an IV-an VIII). Vol. 4, 16 vendémiaire - 15 pluviôse an V (7
- 5 octobre 1796 - 3 février 1797), séance du 28 frimaire an V, 18 december 1796. *Haagsche courant*, 8 mei 1795, 1; 's Hertogenbosche Vaderlandsche Courant, 12 mei 1795, 2. Op mijn vraag aan het Österreichisches Staatsarchiv om nadere informatie in een mail van 10 mei 2020 heb ik (nog) geen antwoord gekregen.

AANGESTIPT...

KOOS LINDERS, FRANS GERARDS, ANITA QUAEDACKERS, WIM NOLTEN
EN ROELOF BRAAD

De Therm

(Heerlen 2020), 20 p., geïll., krant op tabloid-formaat. Gratis te verkrijgen bij het Thermenmuseum te Heerlen.

De krant is bedoeld als publieksversie van het eerder dit jaar verschenen Rapport *Roman bathing in Coriovallum. The Thermae of Heerlen revisited* (besproken in 'Aangestipt', MijnStreek, jaargang 5 (2020) no.1, 37), opent met een artikel onder de ronkende titel 'Welkom in het oudste stenen gebouw van Nederland!'. Daarmee is de toon gezet voor een keur aan artikelen over de ontdekking en de eerste ontdekkers van het badhuis, de vraag waarom er eigenlijk nieuw onderzoek gedaan is en of al die ingeschakelde specialisten wel nodig waren. Het interview met archeoloog en conservator van het Thermenmuseum, Karen Jeneson, schetst de ontwikkeling van 'een hoopje stenen in een hele grote zandbak' tot 'het compleet nieuw verhaal over het badhuis en daarmee ook over Corio-

vallum zelf'. Een aantal wetenschappers vertelt over hun bijdrage aan het onderzoek en de nieuwe inzichten die zij daarbij hebben opgedaan. Het onderzoek maakte veel duidelijk over de functie van het badhuis en de status van Coriovallum. Naast marktplaats en centrum van pottenbakkerijen was het ook een plaats waar leerlooierijen en bedrijven die zich bezighielden met hoornbewerking en de productie van merg, vet en lijm.

De Therm bevat ook een *Badcourant* speciaal voor kinderen, met een korte uitleg over het badhuis, recepten, puzzels, kleurplaten en een voorleesverhaal over de avonturen van Lucius en Felix.

De Therm is aantrekkelijk vormgegeven en in heel toegankelijke taal geschreven zonder aan de inhoud te kort te doen. Het is een waardig visitekaartje voor het gerestaureerde en geconserveerde badhuis. Nu het museum nog. (KL)

Open monumentendag Heerlen Zondag 13 september 2020 100 jaar Jan Stuyt Molenbergpark

Stichting Open Monumentendag Heerlen. Prijs 4,95, te bestellen op www.landvanherle.nl/webwinkel

Terwijl ik deze brochure met veel interesse doorneem is de Open Monumentendag Heerlen al weer bijna een maand voorbij. Heb ik wat gemist? Ja, maar dankzij deze brochure kan ik de schade op ieder door mij gewenst moment inhalen. Met de routekaart op pagina 10 en 11 word ik namelijk door het Molenbergpark geleid en kan ik kennis maken met de door de architect Jan Stuyt (1868-1934) in dit park gebouwde monumentale woningen, waarvan aan sommige al de status van Rijksmonument is toegekend. En dat kan ik thuis aan de keukentafel doen, maar ik kan er met de brochure in de hand ook op uit trekken en een wandeling maken door het Molenbergpark, door oudere

Heerlenaren zoals ik het ‘Villapark’ genoemd.

Als oud-leerling van de Broederschool op de Molenberg kende ik het Heerlense Villapark al lang als de meest chique buurt van Heerlen. In de jaren vijftig van de vorige eeuw kwam daar het bij het Aambos gelegen bungalowpark bij en nog wat later een reeks dure woningen in de Erk. Ook allemaal heel fraaie huizen, maar ze missen voorlopig nog het karakteristieke en vooral ook historische karakter van de huizen in het Molenbergpark, die voor het merendeel ouder zijn dan honderd jaar.

De brochure mag in diverse opzichten verhelderend worden genoemd. Zo passeren alle door Stuyt gebouwde huizen in het Molenbergpark de revue, waarbij stil wordt gestaan bij de bouwstijl, de achterliggende ideeën die Stuyt als architect bij het ontwerpen en bouwen ervan heeft gehad en soms ook nog fragmenten van het interieur, dat in een enkel huis nog behoorlijk authentiek schijnt te zijn. De Stichting Open Monumentendag Heerlen brengt ieder jaar architectonisch erfgoed onder de aandacht. De Stichting heeft dit thema echter opgevat als een ‘leermo(nu)ment ter bevordering van de kennis over de architectuurgeschiedenis van Heerlen. Met deze brochure, waarvan de teksten zijn aangeleverd door Ton van Mastrigt, Al Kerckhoffs, Wim Kortekaas, Roelof Braad en Chris Tiekstra, is de Stichting daar volledig in geslaagd. (FG)

Monumentum

Een wandelbrochure van Heemkundevereniging Hoensbroek. Hein Giesen, Hoensbroek, 2020, 32 blz; afbeeldingen in kleur. A5. Prijs: € 3,95.

Heemkundevereniging Hoensbroek heeft een nieuwe wandelbrochure uitgegeven. Het boekje is mooi geïllustreerd met bijzondere foto's uit heden en verleden van de objecten langs deze route.

Het begin- en eindpunt van deze bijna 7 km lange wandeling is kasteel

Hoensbroek. Samensteller Hein Giesen heeft zich tot deze wandeling laten inspireren door het Hoensbroekse gedeelte van het boek ‘Iconen en symbolen’, uitgegeven ter gelegenheid van Open Monumentendag Heerlen in 2016.

De route begint, zoals gezegd, bij kasteel Hoensbroek en vandaaruit wandelt u door de beemden langs de Auvermoer richting de boerderijen van Laar. Deze ‘Hoensbroekse’ tak van de Caumerbeek, meandert sinds enige tijd weer door het landschap. In de zomer is de beek door zijn dichte oeverbegroeiing en een overvloed aan wilde bloemen op veel plaatsen niet eens zichtbaar. Daar kunt u voor een eerste pauze heerlijk vertoeven op een van de twee terrassen van ‘De Naamse Steen’ waar u kunt genieten van een kop koffie met zelfgebakken vlaai. De route voert u verder via het fraai heringerichte Geleenbeekdal naar de buurtschap Terschuren en over de mooi aangelegde paden van het park rondom revalidatiecentrum Adelante naar de wijk die in het verleden ‘de Steenberg’ genoemd werd. Via het voormalige mijnspoor wandelt u naar het oude St. Janskerkje aan de Markt. Ook hier is gelegenheid om op een terrasje aan de Markt even uit te blazen. Van daaruit wandelt u via ‘de Muisberg’, ‘de Slak’ en ‘de Metten’ terug naar het kasteel.

Voor het geval dat 7 kilometer te lang is, zijn er onderweg zijn een tweetal

mogelijkheden tot afkorting van de route verwerkt die u heel snel weer terug naar het kasteel; het beginpunt van deze wandeling, voeren.

De brochure vermeldt allerlei wetenswaardigheden over de gebouwen en objecten die u op uw wandeling tegenkomt. Bovendien kunt u via de QR-code, die voorin het boekje staat, op een aantal plekken nog meer informatie krijgen.

‘Monumentum’ kost € 3,95 en is verkrijgbaar bij diverse boek- en tijdschriftenwinkels in Hoensbroek en omgeving. Geïnteresseerden van buiten Hoensbroek die dit boekje graag voor hun verzameling Limburgensia willen hebben, kunnen ‘Monumentum’ bestellen door € 6,95 (prijs inclusief verzendkosten) te storten op rekeningnummer NL43 INGB 0003 2805 62 t.n.v. Heemkundevereniging Hoensbroek met een duidelijke vermelding van uw naam en adres met de vermelding: Monumentum. (AQ)

‘Je moet het geluk niet voorbij laten gaan’

De memoires van Bernard Russel.

Door H.B. Russel (Lanaken 1919). Hard cover, 146 blz., geïll. in zwart-wit/kleur op 36 ongenummerde blz., ISBN 9789090326412. Prijs onbekend. Te bestellen bij de auteur: De Merodelaan 74, bus 1, B 3620 Lanaken.

Al in juli 2019 verscheen dit boek in familie- en vriendenkring. Eerder verscheen van ‘Zeg maar Bernard’ een uitgebreide genealogie van zijn familie met roots in Eygelshoven en Geleen (zie *LvH* 65 (2015) 140). Nu heeft de auteur zijn levenservaringen, hij is van 1926!, op schrift gesteld met een voor- en nawoord (p. 7-9, resp. p. 129-131) en verdeeld over negen hoofdstukken. Hij bericht over zijn vroegste jeugd, zijn ervaringen als schooljongen in de jaren '30, de oorlogsjaren en zijn tijd op de hbs in die periode, zijn leven als student in grote stad, werken/onderzoeken/inspireren, zijn eigen gezin, een heel ander leven en nog steeds kriebelende handen. Uiteraard geïllustreerd met vele privé foto's in zwart-wit en kleur (tussen p. 81/82) die een mooi beeld laten zien van zijn leven. Een korte stamboom (p. 140/141) en een lijst met publicaties van zijn hand (p. 143-146) completeren het geheel. Dat zou je kunnen denken, maar ... er staan nog meer publicaties op de rol... *voalhoate Bernard, voalhoate!* (WN)

Joseph Kirchhoffs. Kapitein van de bokkenrijders

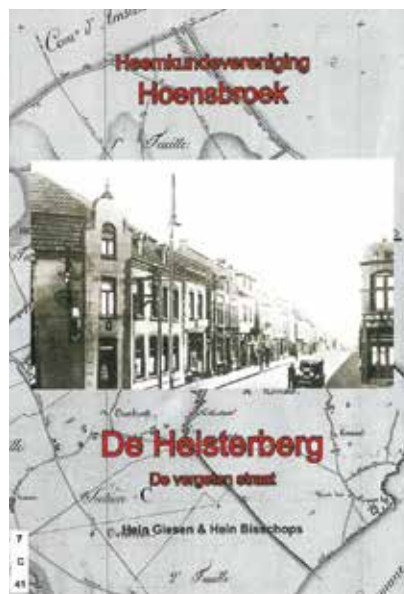
Door Rob Hamers (Heerlen 2020), 80 blz., geïll. in kleur en zwart-wit, ISBN 9789403600628. Prijs: € 23,00 (inclusief portokosten). Te bestellen bij de auteur: rgw.hamers@alloysius-kruiden.nl.

Over de kapitein van de bokkenrijders zijn al heel wat publicaties verschenen. In deze reader probeert de auteur enkele onopgeloste mysteries rond de processen van deze ‘chirurgijn’ en vermeende bendeleider op te lossen. In drie delen beschrijft hij min of meer biografisch zijn (hem toegedichte) activiteiten als bendeleider tegen de achtergrond van de sociaaleconomische situatie in de landen van Overmaas, zijn genealogie en de terechtstellingen en terechtstellingsplaatsen in het Land van Rode. Voor het grootste deel is de publicatie gebaseerd op eerder verschenen literatuur, waarbij de auteur een kritische selectie heeft toegepast (pp 35-36). Op de pp 50-54 heeft hij een kort verslag van de activiteiten van het Bokkenrijdersgenootschap ingevoegd. Ook na het lezen van deze reader blijven er onbeantwoorde vragen. De auteur geeft aan dat er nog heel wat onderzoek verricht moet worden om goede conclusies te kunnen trekken op basis van historische feiten en historische analyse en vraagt zich af of een 100% waterdichte verklaring van het fenomeen ‘bokkenrijders’ wel mogelijk is. Hoe dan ook geeft de reader weer stof tot nadenken. (RB)

De Heisterberg, de vergeten straat

Hoensbroekse Monografieën 5. Door Hein Giesen en Hein Bisschops (Hoensbroek 2020), 76 blz., geïll., ISBN 978-9079766-17-8. Prijs: € 9,95 (excl. portokosten). Zie: www.heemkundehoensbroek.nl.

In dit boek met foto's van de Hoensbroekse Heisterberg en zijn gebouwen passeert een groot deel van de ontwikkeling van de middenstand in het Hoensbroekse, zoals de kapper, de groenteboer, de kruideniers, kampeercentrale Klinkenberg, een meubelzaak en de pizzeria, de kledingwinkels, de cafés en de visboer. Aan alle markante panden wordt aandacht geschonken: de bioscoop, het gezellenhuis, de politiepost, de muziekschool, het AMF-

kantoor (later Gemeentewerken en daarna Woningvereniging De Voorzorg), maar ook het ‘Deutsches Haus’ en meer. Ook enkele zijstraten worden meegenomen zoals de Buttingstraat. Het boek geeft een mooie kijk in de bedrijvigheid in de straat tijdens de 20ste eeuw. De eerste 6 bladzijden met het colofon en de biografietjes van de auteurs zouden echter beter aan het eind van het boek passen, zodat het boek bij openslaan bij de titelpagina begint. (RB)

- IN MEMORIAM -

Frans Boumans

* Delft 23 oktober 1958

† Heerlen 14 november 2020

Op zondag 15 november jl. werd de redactie opgeschrikt door het telefonisch bericht van het overlijden van Frans Boumans. Voor iedereen geheel onverwacht werd hij thuis in de nacht van 13 op 14 november getroffen door een hartinfarct, waarvoor alle hulp te laat kwam. Grote verslagenheid bracht dit droevige nieuws teweeg bij redactie en bestuur, want wij verliezen in hem een sympathieke, kundige en toegewijde collega en een vrijwilliger die altijd klaarstond om ons met raad en daad bij te staan.

Persoonlijk kende ik Frans al jaren als regelmatig studiezaalbezoeker van Stadsarchief/Rijckheyt, van zijn activiteiten op het gebied van genealogie en regionale geschiedenis en van zijn werk als grafisch vormgever/DTP-specialist bij de inmiddels opgeheven drukkerij Schrijen-Lipperts in Voerendaal. In 2012 werd hij vrijwilliger bij Rijckheyt. Daar scande hij vakkundig onder andere vele bij het eerdere scanproject door X-Cago van het archief Schloss Haag (familie Von und zu Hoensbroech) 'vergeten' documenten, alsook vermiste en teruggevonden archiefstukken. Uiteindelijk werd hij in 2017 bij Rijckheyt in dienst genomen als studiezaalmedewerker en kreeg hij er op 1 mei 2018 een tijdelijke aanstelling als Medewerker Beheer en Behoud die in 2019 werd omgezet in een vaste aanstelling. De Opleiding Archiefassistent aan de Hogeschool van Amsterdam rondde hij dit jaar met goed gevolg af. Daar was hij trots op, zeker gezien zijn leeftijd.

Frans had altijd wel een goed advies voor de totstandkoming van de boeken en het tijdschrift van Het Land van Herle, zowel met betrekking tot de vormgeving als voor de keuze van de drukker, c.q. de druktechniek. Vaak discussieerden we ook inhoudelijk over genealogische en regionaal historische onderwerpen. Samen met zijn vrouw Lieke ontwikkelde hij 'Hoensbroekse Historie' en ging hij met haar in het najaar van 2017 aan de slag met een straatnamenboek van Hoensbroek. Jammer genoeg heeft hij zijn deel van het onderzoek niet kunnen voltooien. Voor Het Land van Herle verzorgde Frans sinds 2014 kwalitatief hoogwaardig de vormgeving van de meeste boeken in onze Historische Reeks Parkstad Limburg, de reeks 'De geschiedenis van de Heerlense buurten', het laatste jaar ook de nieuwe serie 'Historische Cahiers', en andere uitgaven. Sinds 2011 ondersteunde hij met zijn vakkennis de vormgeving van ons tijdschrift Het Land van Herle, nu MijnStreek.

We wensen zijn vrouw Lieke en hun kinderen heel veel sterkte toe bij het verwerken van dit zware, onverwachte verlies.

Namens het bestuur van de Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle' en de redactie van MijnStreek, Historisch Magazine voor Parkstad Limburg,

Roelof Braad,
hoofdredacteur

